Samlaren

Tidskrift för
svensk litteraturvetenskaplig forskning
Årgång 97 1976

Svenska Litteratursällskapet

Distribution: Almqvist & Wiksell International, Stockholm

Detta verk har digitaliserats. Bilderna av den tryckta texten har tolkats maskinellt (OCR-tolkats) för att skapa en sökbar text som ligger osynlig bakom bilden. Den maskinellt tolkade texten kan innehålla fel.

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göteborg: Peter Hallberg

Lund: Staffan Björck, Carl Fehrman

Stockholm: Örjan Lindberger, Inge Jonsson

Umeå: Magnus von Platen

Uppsala: Gunnar Brandell, Thure Stenström

Redaktör: Docent Ulf Wittrock, Litteraturvetenskapliga institutionen,
Humanistiskt-Samhällsvetenskapligt Centrum, Box 513, 751 20 Uppsala

Almqvist & Wiksell, Uppsala 1977

Weimarepoken och Det tredje riket, BRD och DDR

Om kulturpolitik och »Erberezeption», om germanistikens målsättningar och den socialistiska realismen

Av ULF WITTROCK

I. Kulturpolitik inom KPD och i Det tredje riket. Yttre och inre emigration

I juli 1936 förelåg det första häftet av den i Moskva utgivna tyskspråkiga exiltidskriften *Das Wort*; som redaktörer tecknade sig Bertolt Brecht, Willi Bredel och Lion Feuchtwanger. Av de tre levde vid denna tidpunkt bara Bredel i Sovjet som han f. ö. lämnade i början av 1937 för att ansluta sig till den internationella brigaden i det spanska inbördeskriget. Den som kom att ta det redaktionella huvudansvaret för tidskriften var Fritz Erpenbeck. *Das Wort* utgjorde ett organ i folkfrontens tjänst, om också med stalinistisk slagsida. En gemensam nämnare utöver partigränserna hade man i »det kulturella arvet»; »Unsere Kulturerbe» eller enbart »Kulturerbe» hette sålunda en regelbundet återkommande avdelning i tidskriften. Johannes R. Becher hade vid den författarkongress i Paris i juni 1935, då beslut först fattades om att försöka skapa ett för hela exillitteraturen representativt organ, sett som den viktigaste uppgiften för emigrantförfattarna, »die Befreiung des Erbes aus den Händen derer, die es wiederrechtlich in Besitz genommen haben» (*Neue Deutsche Blätter,* 2:a årg., nr 6, aug. 1935). Jag utnyttjar i det följande på vissa punkter Hans-Albert Walters redogörelse för *Die Exilzeitschrift 'Das Wort'* i *Basis. Jahrbuch für deutsche Gegenwartsliteratur,* 3 (1972). Denne konstaterar i sin uppsats: »Im Laufe der Zeit wurde das pauschal als 'Kulturerbe' bezeichnete Thema [...] zur Dominante vor allem der literaturtheoretischen Beiträge. [...] *Das Wort* unternahm den Versuch, auch das 'Erbfähige' von partiellen Reaktionären zu 'retten'. Solche Betonung von Weite und Vielfalt des Erbes, die Ausdehnung des Begriffs etwa auf Nationalisten und Chauvinisten, war ein unmittelbares Resultat der Volksfrontpolitik gewesen.» Mer dubiösa anknytningspunkter sökte man exempelvis hos Fichte, Wagner och Rathenau. Men naturligtvis fanns många andra stora namn som alla exilförfattarna kunde enas om. I

dubbelhäftet april/maj 1937 förklarade Arnold Zweig i en betraktelse över »fyra års fria tyska litteratur», att emigrantlitteraturen var att uppfatta som ett led i en stor tradition: »Wer heute als deutscher Schriftsteller emigriert, bleibt innerhalb der grossen Tradition eines Schrifttums, das die Freiheit suchte». I *Das Wort* fördes också en debatt om expressionism, avantgarde och realism, som hade anknytning till litteraturteoretiska uppgörelser under slutet av Weimartiden.

Ett av de viktiga arbeten som på sistone har utkommit om Weimarepokens litteratur, är *Die deutsche Literatur der Weimarer Republik* med Wolfgang Rothe som utgivare (Philipp Reclam jun. Stuttgart 1974). Franz Schonauer, en av de tjugo bidragsgivarna, behandlar i sin uppsats kommunistisk litteraturpolitik i Weimarrepubliken: *Die Partei und die Schöne Literatur.* I detta ämne har Trotskij uttalat sig med påfallande tolerans: »Auf dem Gebiet der Kunst ist die Partei nicht berufen zu kommandieren. Sie kann und soll schützen, fördern und lediglich indirekt lenken.» Uttalandet görs i ett inlägg om kommunistisk konstpolitik; jämte en rad andra uppsatser som förut stått att läsa i Pravda trycktes det i boken *Literatur und Revolution* (1924). (I den svenska översättningen, *Litteratur och revolution,* har medtagits också flera senare tillkomna uppsatser. Partisan/Marxismens klassiker 1. 1969.) Trotskij betonade ständigt att proletariatet inte är i stånd till att bygga upp en ny kultur utan att först ha sugit upp och assimilerat de gamla kulturernas innehåll. Han stod överhuvud avvisande till sådana begrepp som »proletär litteratur» och *Proletkult;* i denna fråga hade Lenin haft alldeles samma uppfattning, påpekade han vid en diskussion 9 maj 1924 om partiets politik på det litterära området. (Det härvid gjorda referatet finns med i den svenska översättningen.) Tolstoj fortsatte att reagera skarpt emot, som han säger, olika byråkratiska »system att dirigera – och ödelägga konsten» och han kom att ställa sig lika kritisk till begreppet »socialistisk realism» som till »den 'proletära' litteraturen». »Den nuvarande krisen inom kulturen är framför allt en kris ifråga om den revolutionära ledningen», skriver Trotskij från sin exil i Mexiko i juni 1938: »i denna kris är stalinismen den viktigaste reaktionära kraften.» »En äkta revolutionär makt kan inte och vill inte ge sig själv till uppgift att 'dirigera' konsten och än mindre att ge den order varken före eller efter maktövertagandet.» Men det var inte denna mjukare linje som Trotskij valde, som blev bestämmande för KPD, *Kommunistische Partei Deutschlands,* på 1920-talet; dess kulturpolitik bestämdes av utvecklingen i Sovjet där Trotskijs roll snart var slutspelad.

Franz Schonauer visar på de svårigheter han som forskare i BRD har ställts inför, när det gällt att uppsöka relevant källmaterial om KPD under Weimarepoken: »Die Quellen: Tageszeitungen und Zeitschriften der KPD sind in den Bibliotheken und Archiven der Bundesrepublik nicht immer vorhanden. Das Vorhandene ist oft nicht komplett. Der grösste Teil des Materials findet sich in der DDR, wo die Forschungsarbeit zur 'Geschichte

der deutschen sozialistischen Literatur im 20 Jahrhundert' seit mehr als einem Jahrzehnt intensiv betrieben ist.» I en betydligt mer gynnsam forskningssituation befann sig samtidigt ett par andra BRD-forskare, Walter Fähnders och Martin Rector, som 1974 i två delar gett ut verket *Linksradikalismus und Literatur. Untersuchungen zur Geschichte der sozialistischen Literatur in der Weimarer Republik* (Rowohlt). Det heter i The Times Literary Supplement: »One note of warning: this densely written, carefully researched and informative work is not a piece of objective scholarship. The authors do not hesitate to pass political judgement on their subject: leftish writers are reprimanded from a leninist position, for their deviation.» Att Fähnders och Rector haft en god kontaktkanal med Berlin/DDR framgår av deras förord.[1]

Dadaisterna i Berlin deklarerade sin samhörighet med det revolutionära proletariatet, och från dadaismens läger gick bröderna Wieland Herzfelde och John Heartfield strax in i KPD, som grundades vid årsskiftet 1918/19. (En större dragningskraft på författare och konstnärer utövade visserligen KAPD, *Kommunistische Arbeiterpartei Deutschlands.*) I Malikförlagets tidskrift *Der Gegner* (1919/1920) inleddes en diskussion om proletär och revolutionär litteratur i och med George Grosz' och John Heartfields artikel *Der Kunstlump.* Oskar Kokoschka, sedan 1919 professor vid Konstakademin i Dresden, hade med anledning av de gatustrider som ägde rum i mars 1920 i samma stad mellan revolutionära arbetare och frikårstrupper (den s. k. Kapp-kuppen), cyniskt anbefallt att ingenting sådant fick förekomma på platser där det fanns kulturella värden som löpte risk att ta skada! (I Zwinger-gallerierna hade en kula skadat en målning av Rubens.) Grosz och Heartfield replikerade: »Kokoschkas Äusserungen sind ein typischer Ausdruck der Gesinnung des gesamten Bürgertums. Das Bürgertum stellt seine Kultur und seine Kunst höher als das Leben der Arbeiterklasse. Auch hier ergibt sich wiederum die Folgerung, dass es keine Versöhnung geben kann zwischen der Bourgeoisie, ihrer Lebenseinstellung und Kultur, und dem Proletariat.» Artikeln mynnar ut i en uppmaning till arbetarna att bygga upp en arbetarkultur på egen hand. Inte utan framgång, synes det mig, försöker Fähnders och Rector (i avsnittet *Zum Problem des bürgerlichen Erbes, a.a.,* del I, s. 100ff.) visa upp att Heartfields och Grosz' kritik gentemot Kokoschka och den borgerliga Konstakademin när allt kom omkring utgjorde »eine bestimmte Variante jener abstrakten Selbstverleugnung [...], die für die linksradikale Intelligenz insgesamt konstitutiv war». (Heartfield och Grosz var ju båda själva utövande konstnärer.) I det tyska kommunistiska partiets centralorgan, *Die Rote Fahne* (juni 1920), invände också Gertrud Alexander: »Der Arbeiter wäre ein Vandale oder ein Narr,

[1] Jag vill här uttrycka min tacksamhet för stort och vänligt tillmötesgående från såväl väst- som östtyska förlag. Ett behov känner jag att speciellt adressera mig till Metzlersche Verlagsbuchhandlung i Stuttgart liksom till Volk und Wissen Volkseigener Verlag i Öst-Berlin. – 1972 öppnades i Mainz ett *Archiv für DDR-Literatur und DDR-Germanistik.*

wenn er sich [...] zur Aufgabe machen wollte, Museen und Sammlungen als Reste der Bourgeosie-Kultur zu zerstören.» Proletären borde och kunde inte utplåna den mark varpå han stod! Fähnders och Rector noterar att Gertrud Alexander emellertid helt och fullt övertog den borgerliga estetikens normer, när det gällde att närmare fixera det kulturella arvet, »und so letzlich die von der Bourgeosie selbst kanonisierte Kunst für sakrosant erklärte». »Entscheidend ist [...] dass Gertrud Alexander bei ihrer Bestimmung des bürgerlichen Erbes offenbar nur jene Kriterien reproduziert, mit denen die bürgerliche Klasse selbst die 'Spitzenleistungen' ihrer eigenen Literatur und Kunst bestimmt. Insofern haben ihre Verdienste bei der berechtigten Abwehr des linksradikalen Vandalismus in der 'Kunstlump'-Debatte ihre Grenzen da, wo sie selbst keine richtungsweisenden Alternativen formulierte.» I debattens förlängning kom en mer differentierad uppfattning i denna fråga till uttryck. Man diskuterade sålunda nu också inom KPD vad som var till fördel och vad som kunde vara skadligt i det kulturella arvet för den egna nya proletära litteratur som det gällde att utforma.

KPD följde lojalt de direktiv som gavs från Moskva. Det framgår med särskild tydlighet vad litteraturpolitiken angår i BPRS:s agerande. *Das Bund proletarisch-revolutionärer Schriftsteller* grundades på hösten 1928 i Berlin. Johannes R. Becher som var och förblev förste ordförande, talade härvid om »eine Literatur von unten», som skulle utveckla sig till ett brukbart och skarpt vapen i klasskampen: »'Die Literatur von unten' muss nicht erwartet werden, sie muss angeregt und sorgfältig gepflegt werden.» Arbetarförfattarna inom BPRS rönte dock ingalunda enbart den positiva och stödjande kritik som Becher ställde i utsikt. I första numret av *Die Linkskurve* hade denne sålunda proklamerat »die Entstehung einer proletarisch-revolutionären Literatur»; »Der bürgerliche Dichter von heute: er degradiert die Kunst zu einem harmlosen Gesellschaftsspiel [...].» Vid den andra världskongressen för proletär-revolutionära författare i Charkov i november 1930 talade Becher vidare med hänvisning till den hotande krigsfaran om nödvändigheten av att erövra nya läsarskikt från klassfienden. »Der Rote Eine-Mark-Roman» utgjorde just ett försök att sprida en progressiv litteratur. Men den sovjetiske litteraturpolitikern Leopold Awerbach gav så i november 1931 i *Die Linkskurve* signalen till en kursändring: »Das immer noch andauernde Zurückbleiben der proletarischen Literatur bewies früher und beweist auch jetzt das ungenügende bolschewistische Kulturniveau der Mehrheit unserer Schriftsteller.» (*Zur Programmdiskussion.*) Awerbach stämplas av Trotskij i en betraktelse över Majakovskijs självmord (maj 1930; Majakovskij tog sitt liv 14 april) som »en anpasslig nolla»; »länge och kraftfullt vägrade Majakovskij att gå med i den administrativa kolchosen för Awerbachs så kallade 'proletära' litteratur», framhåller Trotskij. Lukács' hårdhänta kritik av Bredels romaner vittnade om en beredskap att strax slå in på den nya litteraturpolitiska linje som Awerbach anvisade.

Lukács' inlägg i *Die Linkskurve* finns numera lättillgängliga på svenska, tack vare Lars Bjurmans bok *'Det gäller realismen'* (1975). Helga Gallas' insiktsfulla redogörelse för de på sistone mycket omskrivna litterära kontroverserna i BPRS går jag här inte närmare in på, men jag skall belysa hur förbundets verksamhet och dess teoretiska debatter bedöms i den av *Volk und Wissen Volkseigener Verlag* utgivna nya stora östtyska litteraturhistorien, *Geschichte der deutschen Literatur.* (Band X, *1917 bis 1945,* utkom 1973.) Här framhålls att BPRS hade en nära och fruktbar kontakt med Sovjet; »dabei konnte es nicht ausbleiben, dass auch umstrittene, später überwundene Erscheinungen der frühen sowjetischen Kunstentwicklung aufgegriffen wurden.»

Für die Debatte um 'proletarische Kunst' spielten weniger die praktischen Beispiele als die theoretischen Arbeiten von Lunatscharski, Bogdanow und Kertschenzew eine Rolle. Aus ihnen lasen viele revolutionär gestimmte Künstler allerdings meistens das heraus, was ihren eigenen, einseitig auf radikalen Bruch mit aller Tradition zielenden Literaturauffassungen entgegenkam. Im Proletkult sahen und begrüssten sie im wesentlichen gerade die Auffassung, die Lenin in seinem Revolutionsentwurf über Proletarische Kultur vom Oktober 1920 entschieden zurückwies: eine besondere, ausgeklügelte Kultur, die das gesamte Erbe verwirft und gegenüber der Partei, ihrer Bildungspolitik und ihrer ideologischen Arbeit die Autonomie wahren will.

Trotskij finner man bara nämnd en gång i denna mäktiga litteraturhistoria: »Die unter dem Einfluss Trotzkijs neu auflebende These, eine sozialistische Literatur von Rang könne vor dem Sieg der proletarischen Revolution nicht entstehen, wurde theoretisch und praktisch widerlegt.» Bestämmande för litteraturpolitiken inom KPD blev Lenins skrift *Parteiorganisation und Parteiliteratur* (1905), där det litterära arbetet uppfattas som ett led i det organiserade och planmässiga, »vereinigte sozialdemokratische Parteiarbeit». Följande uttalande av det östtyska författarkollektivet om diskussionerna inom BPRS mynnar väl närmast ut i en önskebild av nuläget inom kulturlivet i DDR: »In der Auseinandersetzung mit kunstasketischen, zum Teil noch vom Proletkult beeinflussten Auffassungen, die den Kampfwert der sozialistischen Literatur ihrem Kunstwert schroff entgegensetzten, bildete sie ein vielfältig differenziertes Literaturensemble heraus, das der künstlerischen Subjektivität und individuellen poetischen Konzeption jedes Schriftstellers weiten Spielraum bot. Diese Vielfalt verband sich organisch mit der Gemeinsamkeit in allen Grundfragen.»

För en vida snävare bedömning av BPRS svarar den västtyske litteraturhistorikern Franz Schonauer som i stället påtalar den hårda styrningen inom förbundet, och vars negativa slutkommentar lyder: »Der BPRS war das Opfer seiner eigenen ideologischen Borniertheit und der daraus resultierenden zerfahrenen, illusionären und unselbständigen Literaturpolitik; der Traum von der Revolution und von dem bald kommenden Sowjetdeutschland machte seine Funktionäre blind für die politischen Tatsachen der Weimarer

Republik.» Schonauer framhåller att *Die Linkskurve* med förkärlek riktade sina polemiska utfall mot liberala eller vänsterradikala författare som Döblin, Heinrich och Thomas Mann, Toller och Tucholsky; som den »socialfascistiska» huvudfienden framstod SPD (*Sozialdemokratische Partei Deutschlands*). Från det östtyska forskningskollektivets sida medges också: »Jedoch kam es auch wiederholt zu unsachlichen, sektiererisch überspitzten Angriffen gegen Schriftsteller wie Heinrich Mann, Ernst Toller und Kurt Tucholsky. Dabei muss berücksichtigt werden, dass Illusionen über den Klassencharakter der Weimarer Republik, antikommunistisches Ressentiment und Fehlentscheidungen in gravierenden politischen Fragen auf seiten der bürgerlich-demokratischen Schriftsteller es den Mitglieder des Bundes zeitweise ausserordentlich erschwerten, eine ausgewogenere Haltung einzunehmen.» En illusorisk verklighetsuppfattning förefanns bland Weimarepokens borgerliga författare, heter det alltså här. Det förhåller sig i varje fall på det viset att det just var de kommunistiska medlemmarna av BPRS som kom att lägga i dagen mest av motståndsanda; både i Berlin och andra städer 1933–35 organiserade de illegala grupper. KPD hade särskilt sedan slutet av 20-talet i stigande grad fått uppleva polisingripanden och rättsliga åtgärder. (En högförräderiprocess mot Johannes R. Becher måste visserligen 1928 läggas ned.) De medlemmar av BPRS som inte strax tog sig ur landet, ägde således speciella förutsättningar för att ta upp kampen mot de nazistiska makthavarna. Jfr Schonauers avspisande reflexion: »Der BPRS existierte knapp fünf Jahre. Seine illegale Arbeit während des 'Dritten Reiches' war weder relevant, noch gehört sie zu unserem Thema.»

Proletarische Dichtung ohne Klassenbewusstsein rubricerar Christoph Rülcher en uppsats om socialdemokratisk arbetarlitteratur som också den står att läsa i Wolfgang Rothes samlingsverk om Weimarrepublikens tyska litteratur. Rothe säger i sitt förord att alla bidragsgivarna mer eller mindre har avsett att besvara frågan, »warum dieses Versuch einer Demokratie auf deutschem Boden scheiterte» (Vorwort). Rülcher framhåller för sin del att den socialdemokratiska »partilitteraturen» hade en så vag ideologisk profil att den i stor utsträckning kunde tas i bruk av NSDAP. Några av arbetarförfattarna som Barthel, Lersch och Bröger försvor sig direkt till nazismen. »Die Sieger von heute waren grossmütig und nicht rachsüchtig», hävdar Max Barthel i juni 1933. »Sie gaben die Hand jedem, der mitarbeiten wollte. [...] Hier wird unser Schicksal und das unserer Kinder entschieden und nicht in der Emigration in Zürich, Prag, Wien oder Paris. Die über die Grenze gegangen sind, haben das Recht verwirkt, über Deutschland zu reden und zu schreiben. – Sie sind viel zu schnell über die Grenzen gegangen, den meisten wären kein Haar gekrümmt worden, wie ihren Kameraden kein Haar gekrümmt wurde, die hiergeblieben sind. Natürlich gibt es Konzentrationslager, aber, siehe oben: eine Revolution wird nicht mit Rosenwasser gemacht.» Följande år, 1934, skulle Willi Bredel vid den första allunionskongressen för författare i Moskva komma

att avge följande rapport.: »Der Faschismus versucht die revolutionären Schriftsteller und intellektuellen durch Zuchthaus, Folter und Mord verstummen zu machen. Der Arbeiterschriftsteller *Franz Baun* wurde erstochen, *Leo Krell* zu Tode misshandelt, *Erich Baron* zum Selbstmord getrieben, *Hans Otto* aus dem Fenster des Vernehmungszimmers gestürzt, *Erich Mühsam* gehängt.» (*Geschichte der deutschen Literatur,* X, s. 412 f.) Bredels självbiografiska roman *Der Prüfung* (1934) utgör ett av de tidigaste litterära dokumenten om nazisternas koncentrationsläger.

När Georg Lukács i *Internationale Literatur* (1/1934), utgiven från Moskva, med upplagor på ryska, tyska, engelska och franska, tryckte uppsatsen *»Grösse und Verfall» des Expressionismus,* framställde han expressionismen som en borgerligt-ideologisk vägrödjare för nazismen och samma aspekt anlade han på »'den nya saklighetens' avart av 'realism'». Lukács hade iakttagit att Goebbels också försökte spänna dessa riktningar för den fascistiska demagogins triumfvagn. Expressionismdebatten hade avlöpare till *Das Wort,* där Alfred Kurella 1937 (h. 9, sept.) provokatoriskt i Lukács' efterföljd förklarade att expressionismen var samma andas barn som fascismen: »Erstens lässt sich heute klar erkennen, wes Geistes Kind der Expressionismus war, und wohin dieser Geist, ganz befolgt, führt: in den Faschismus.» Kurellas under pseudonymen Bernhard Ziegler gjorda inlägg knöt an till en betraktelse av Klaus Mann: *Gottfried Benn. Die Geschichte einer Verirrung.* En rad skribenter kom att uppträda i *Das Wort* till expressionismens försvar; man gjorde gällande att den också präglades av »der Wille zum Aufbau» (Wangenheim) och Kurt Kersten hävdade med all rätt att det vore fatalistiskt påstå att det av författare som tidigare hade bekänt sig till expressionismen med nödvändighet måste bli fascister: »man könnte ebenso behaupten, aus der Republik von Weimar musste und konnte sich nur der Faschismus entwickeln» (*Das Wort,* h. 3, mars 1938). Problematiken kring »das Erbe», kulturarvet, återupplivades i denna diskussion (»nun ist dies Erbe zuende», menade Kurella i fråga om expressionismen), och för ett berömt inlägg svarade Georg Lukács i och med uppsatsen *Es geht um den Realismus* (*Das Wort,* h. 6, juni 1938); jag utnyttjar i det följande Lars Bjurmans svenska översättning. Lukács ställde upp diktare som Balzac och Tolstoj, Keller och Gorkij, Thomas och Heinrich Mann som mönster och föredömen. »Den förståelse av mänsklighetens stora progressiva och demokratiska utvecklingsepoker som de realistiska konstverken förmedlar gör de breda massorna på djupet mottagliga för den nya typ av revolutionär demokrati som folkfronten representerar. Ju djupare den antifascistiska kamplitteraturen är rotad i denna mylla, desto mer genuina typer att efterlikna eller hata blir den i stånd att skapa – desto starkare blir dess resonans hos folket.» Som den önskvärda syntesen förde Fritz Erpenbeck fram begreppet *Volkstümlichkeit* (*Das Wort,* h. 7, juli 1938). Hans-Albert Walter konstaterar i sin uppsats i *Basis:* »Der nur allzu missverständliche Begriff 'Volkstümlichkeit' stand als synonym für die Frage,

wie die exelierten Schriftsteller wirksam in den politischen Kampf eingreifen, wie sie am besten ihre Leser erreichen konnten [...]» Walter skulle för denna definition ha kunnat åberopa sig på Bertolt Brecht, som just försökte att ge ett progressivt innehåll åt begreppet »Volkstümlichkeit». Brecht medgav att det otvivelaktigt fanns något nedlåtande däri; »ordet uttalas så att säga ovanifrån.» »*Volkstümlich* heisst: den breiten Massen verständlich, ihre Ausdrucksform aufnehmend und bereichernd/ihren Standpunkt einnehmend, befestigend und korrigierend/ den fortschrittlichsten Teil des Volkes so vertretend, dass er die Führung übernehmen kann, also auch den andern Teilen des Volkes verständlich/ anknüpfend an die Traditionen, sie weiterführend, dem zur Führung strebenden Teil des Volkes Errungenschaften des jetzt führenden Teils übermittelnd.» Brechts uppsats *Volkstümlichkeit und Realismus* (1938) kom emellertid inte att tryckas förrän i dennes Gesammelte Schriften. (En annan artikel från samma tid, *Weite und Vielfalt der realistischen Schreibweise* publicerade Brecht däremot själv som ett inlägg i den litterära debatt som försiggick i DDR 1955.) *Volkstümlichkeit* ersätts väl i DDR som ett nyckelbegrepp inom kulturpolitiken oftast av det från Hitlertiden mindre belastade ordet *Volksverbundenheit.* Det nya östtyska litteraturhistorien, som återger Brechts definition från 1938 av *volkstümlich,* betecknar honom mot bakgrund av hans artiklar från expressionism-realismdebattens skede såsom en banbrytare för den socialistiska realismen: »Polemisch gegen idealistische Verzerrungen arbeitet er den kämpferischen Charakter und den Klassenaspekt des Realismus mitsamt seinen weltliterarischen Traditionen heraus und verweist auf den sozialistischen Realismus als Erben und Höhepunkt [...] (X, s. 461.) Brechts position är naturligtvis mer svårbestämd än så. Den socialistiska realismen kan som bekant anta många olika skepnader. »Parollen *socialistisk realism* måste specificeras i tid och rum för att bli meningsfull, praktisk och produktiv», konstaterade Bertolt Brecht själv. (Lars Bjurmans Lukács/Brecht-urval, s. 154.)

Fritz Erpenbeck menade i *Das Wort* att »massorna» alltid »spontant» hade avvisat konstnärliga »ismer»; också fascismen hade tagit hänsyn till detta faktum när den attackerade expressionismen och annan avantgardism, framhöll han. Erpenbeck bemödade sig emellertid om att särskilja den kommunistiska kritiken från detta fascistiska avståndstagande visavi den konstnärliga avantgardismen. Och Erpenbeck ville förutsätta att folket skulle reagera med kraft mot den fascistiska kulturdemagogin, ty annars, heter det, »können wir einpacken». Detta skrevs alltså 1938. Om hur motståndsandan fick tillfälle att manifestera sig i Det tredje riket i kulturella sammanhang vittnar en episod som Lukács anspelar på i artikeln *Es geht um den Realismus* (i anslutning till några reflexioner av Hans Eisler i *Die Kunst zu Erben, Die Neue Weltbühne* 1/1938): »För antifascisterna inom det nuvarande Tysklands gränser är det självfallet av största vikt att kunna tolka de tillåtna klassikerna i revolutionär riktning. Att applådera på det be-

römda stället i 'Don Carlos' är en möjlighet att *legalt* demonstrera mot ununder tryckandet av tankefriheten. Men vari består väl vår uppgift utanför Tyskland?» (Jfr dock Lars Bjurmans Lukács/Brecht-urval, s. 138, not 29.)

Nazisternas bokbål i Berlin och på andra håll stämplades som det barbari det var vid den första allunionskongressen för sovjetförfattare (17 aug.–1 sept. 1934) i Moskva, där många utländska deltagare slutit upp. Fascismen hade förgripit sig på mänsklighetens största skapelser, »indem er die Werke der besten Vertreter der Menschheit auf dem Scheiterhaufen verbrennt und barbarisch vernichtet», förklarade J. R. Becher; denne hade övergett sin tidigare kritiska hållning till det klassiska kulturarvet, »das edle Erbe» och »das grosse Erbe», som han nu benämner det. De tyska arbetarna, konstaterade Becher, »werden dieser Kulturerbe, dass sie lieben, zu erforschen, umzuarbeiten, kritisch zu durchleuchten, ihren neuen grösseren Klassenziele dienstbar zu machen wissen und es einbauen in das Gebäude jener zukünftigen Kultur des Sozialismus, für die sie heute zäh und tapfer kämpfen und bluten und sterben, wenn es not tut.» Och Willi Bredel förkunnade i samma anda och med samma nya traditionstänkande att man inte skulle ge sig någon ro, förrän den tyske arbetaren, »der Erbe der klassischen Philosophie und Literatur», åter skulle göra Tyskland till ett kulturland, ett folk av diktare och tänkare! (*Sozialistische Realismuskonzeptionen. Dokumente zum 1. Allunionskongress der Sovjetschriftsteller,* hrsg. v. H.-J. Schnitt u. G. Schramm (ed. Suhrkamp, bd 701, 1974.) I den österttyska litteraturhistorien (bd X, s. 213) framhålls att författarförbundet BPRS blev av stor betydelse för det samarbete över klassgränserna som skedde på 1930-talet i folkfrontens tecken: »Die auch organisatorische Abgrenzung der sozialistischen von der kleinbürgerlich-radikalen Schriftstellern war zu dieser Zeit notwendig. Denn nur auf diese Weise konnte die sozialistische Literatur ihr eigenes klassenmässiges und ideologisch-ästhetisches Profil herausarbeiten und die Voraussetzung für den späteren Zusammenschluss der humanistischen und demokratischen Kräfte der deutschen Literatur schaffen, der sich Mitte der dreissiger Jahre im Zeichen der antifaschistischen Einhetsfront auf höherer Stufe, unter Führung der sozialistischen Schriftsteller, vollzug. 'Trennen wir uns, grenzen wir ab, dass ist die einzige Möglichkeit, um vielleicht einmal zusammen zu kommen', schrieb Becher Ende 1928 [...].» Under händelsernas tryck skedde just den konvergens som Becher här ställde i utsikt, och detta långt tidigare än någon gärna kunde ha väntat sig.

Det tredje rikets litteratur- och kulturpolitik fick sin prägel av Joseph Goebbels' taktiska utspel och grova demagogi. I november 1933 grundades »der Reichskulturkammer»; hela det tyska kulturlivet skulle ställas i det »nya Tysklands» tjänst. Den viktigaste övervakningsinstitutionen på litteraturens område blev »der Reichsschrifttumskammer». Gottfried Benn deklarerade i *Antwort an die literarischen Emigranten,* det öppna svarsbrevet våren 1933 till Klaus Mann, sin fulla samhörighet med »sitt folk»; »so

kommt es, dass ich mich denen zur Verfügung stelle, denen Europa, wie Sie schreiben, jeden Rang abspricht». (Att han var ren arier och ingen jude utredde Benn provocerad härtill bara alltför grundligt 1934 i *Kunst och Macht* liksom i tidskriften *Deutsche Zukunft.*) Klaus Mann hade slutat sitt brev till Benn med denna patetiska och ironiska tirad: »die dort drüben wissen, ja ganz genau, wer nicht zu ihnen gehört: nämlich der *Geist.*» Klaus Mann skulle som vi sett senare komma att ägna »fallet Benn» en artikel i *Das Wort* (1937, h. 9), betitlad *Gottfried Benn. Die Geschichte einer Verirrung.* Den fullföljer den moraliska kritik som Mann redan hade anlagt i brevet till Benn, där det hette: »Was konnte Sie dahin bringen, Ihren Namen, der uns der Inbegriff des höchsten Niveaus und einer geradezu fanatischen Reinheit ist, denen zur Verfügung zu stellen, deren Niveaulosigkeit absolut beispiellos in der europäischen Geschichte ist und von deren moralischen Unreinheit sich die Welt mit Abscheu abwendet?» (Manns djupa besvikelse bottnade i att Gottfried Benn inte hade sällat sig till dem som strax demonstrativt trädde ut ur Preussiska konstakademins nyorganiserade sektion för diktkonst.) Hans Albert Walter uttalar sig alltför trubbigt och negativt om Klaus Manns Benn-artikel i *Das Wort:* »Seine beinahe pathetische Schlussfolgerung ist idealistisches Moralisieren reinsten Wassers, ebenso integer wie wirkungslos.» En hög grad av analytisk skärpa präglar i varje fall som Klaus Günther Just betonar, det tidigare brevet till Benn, vari det hette: »Es scheint ja heute ein beinah zwangsläufiges Gesetz, dass eine zu stärke Sympathie mit dem Irrationalen zur politischen Reaktion führt, wenn man nicht höllisch genau achtgibt. Erst die grossen Gebärde gegen die 'Zivilisation' – eine Gebärde, die, wie ich weiss, den geistigen Menschen nur zu stark anzieht –; plötzlich ist man beim Kultus der Gewalt, und schon beim Adolf Hitler.»

Benn förklarar i sin bok *Lebensweg eines Intellektualisten* (som inleds av essän *Die Erbmasse* från 1934 och vari Benn avtryckte Klaus Manns brev) att han snart nog upptäckte att han hade missräknat sig totalt. Och han enrollerade sig som fältläkare, valde en väg som stod honom till buds: »die Armee. [...] Damals prägte ich das Wort das bis 1945 im Oberkommando umlief, ohne das allerdings glücklicherweise noch jemand wusste, von wem es stammte: 'Die Armee ist die aristokratische Form der Emigration.'» Överkommandots pressavdelning svarade med en general i spetsen för »die wehrgeistige Führung», berättar Benn, och en rad författare fungerade som medarbetare. »Ich verfolgte ihre Produktion aufmerksam, diese 'Mitteilungen an die Truppe', 'Mitteilungen für das Offizierkorps', 'Vorlage für Unterrichtszwecke', 'Anweisungen für Kompaniesprechungen' und dergleichen. [...] Als ganzes gesehen ist diese Abteilung eine Filiale des Goebbelschen Ministeriums, spezializiert auf soldatische Kraftausdrucke: Lump, Hundsfott, Schweinehund, Scheisskerl – dass ist die eigene geistige Zutat und bezieht sich auf jene, die etwa anders denken könnten.» Men Gottfried Benn registrerade också en mjukare linje, »eine sanfte Tour»,

med anknytning till Hölderlin och Rilke. Det är ytterst intressant, skriver han (1943/44), att följa hur dessa båda diktare har kommit till användning i de senaste årens politiska propaganda. (G. Benn: *Doppelleben.* Deutscher Taschenbuch Verlag 1967.) Hölderlin spelade i tredje riket rollen av ett litterärt ynglingaideal. Martin Heidegger publicerade sin existentialistiska Hölderlintolkning i den vad angår det andliga klimatet i Nazityskland upplysande litteraturtidskriften *Das innere Reich.*

Kring Gottfried Benn och Ernst Jünger fördes efter krigsslutet en livlig debatt i västtysk germanistik, där frågan om graden och arten av deras nazistiska engagemang och medlöperi visserligen behandlades mycket överslätande. Det gäller om litteraturforskarna i BRD att de länge förträngde en alltför obehaglig ämnessfär. Germanistiken i Tyskland hade heller inte före Hitlerepoken brukat ta bladet från munnen. Ett kompani av legoknektar, »eine Kompanie von Söldnern», är en benämning Stephan Reinhardt hämtat från Walter Benjamin (uppsatsen *Literaturgeschichte und Literaturwissenschaft* i *Literarische Welt* 17/4 1931) och som han i sin tur nu själv tillämpar på Weimartidens tyska germanistik. Reinhardts uppsats *»Eine Kompanie von Söldnern?» Anmerkungen zur deutschen Germanistik in der Weimarer Republik,* som ingår i Wolfgang Rothes samlingsverk, tycker jag visserligen är alltför onyanserad i sin bedömning, men jag bestrider inte tillbörligheten av denna utsaga: »wer über die Germanistik 1910–1933, sich Gedanken macht, wird nicht über sie reden können, ohne im Blick zu behalten, was sie an wesentlicher Stelle mitbeförderte, nämlich die (von Lukács so genannte) 'Zerstörung der Vernunft'». Walter Benjamin hörde liksom Leo Löwenthal till de ytterst få samtida ämnesrepresentanter som förstod att rikta en på en gång skarp och saklig kritik mot Weimartidens germanistik; båda förklarade de kring 1930 att dikten och diktaren inte får isoleras utan måste ställas mot bakgrund av den tid och det samhälle vari diktaren verkar. I och med Hitlers maktövertagande framträdde emellertid germanisterna själva överlag som mycket tidsmedvetna, »gläubige Deutschwissenschaftler» (Karl Viëtors uttryck), som såg fram mot en epok av »völkische Selbstvollendung» (Wolfgang Kayser). De germanister som måste lämna sina lärarposter (Alewyn, Hirsch, von der Leyen, Liepe, Lützeler, Viëtor o. a.), drevs i allmänhet inte härtill på grund av att de omfattat några avvikande åsikter. »Der 'Geist des Faches' wurde von den personellen Veränderungen kaum betroffen. Die erneute Aufwertung der Wissenschaft vom deutschen Menschen wurde weithin dankbar aufgenommen. Die deutsche Germanistik stellte sich dar als die ins Repräsentativ-Öffentliche gehobene (klein)bürgerliche Kulturtradition in Deutschland.» Jag utnyttjar här och för min närmast följande framställning en ny, utmärkt skrift i Sammlung Metzler (Band 142), Uwe-K. Ketelsens *Völkisch-nationale und nationalsozialistische Literatur in Deutschland 1890–1945* (J. B. Metzler 1976). Ketelsen redogör initierat i koncentrerad form för forskningens nuvarande ståndpunkt i en rad relevanta frågor och ger en mångfald av littera-

turanvisningar. Själva uppgiften kan synas diffus och Ketelsen medger att redan bokens titel berett honom svårigheter: »die Titelformulierung 'völkisch-nationale und nationalsozialistische Literatur' ist eine technische Kürzel für die langschweifige Bezeichnung 'völkisch-nationalkonservative und nationalsozialistische Literatur', die im Text benutzt wird.» Det är egentligen först på de senaste tio åren som germanisterna i BRD har börjat erkänna att det existerar en idétradition av angivet slag alltifrån den wilhelminska epoken till Tredje riket. »*Im literaturhistorischen Bewusstsein* der Gegenwart ist die völkisch-nationalkonservative und nationalsozialistische Literatur in Deutschland so gut wie unbekannt; sie ist in ein Knäuel von Unwissenheit, bewusster Vergesslichkeit, Reinigungsängsten, Verdängungen, Berührungsängsten und reaktiven Aggressionskomplexen verstrickt.» (Ketelsen.)

Jag har i en tidigare *Samlaren*-studie (1975; Från Biedermeier och Vormärz till imperialism och symbolism) uppehållit mig vid Klaus Günther Justs stora översiktsverk *Von der Gründerzeit bis zur Gegenwart* (Francke Verlag Bern und München 1973) och härvid uttryckt en viss undran såväl över dennes som jag tycker alltför ostentativa »Bismarckkult» som över hans uppvärdering av kejsar Wilhelm II. »Eine grausame Salbe» är det sannerligen som G. L. Kerkovius riktar mot professor Justs stora verk i *Basis,* Band 5 (1975). Men den aggressivt nedvärderande kritiken här skjuter över målet. Anmärkningsvärt är att i denna recension det 80-sidiga avsnitt som Just ägnat *Drittes Reich und Exile,* inte föranleder någon reflexion. Det kommer i min framställning nu på ett naturligt vis in i bilden, och det visar ju redan i och med sitt omfång att tidsrymden 1933–1945 ingalunda blivit »strikt ausgeklammert», som Ketelsen uttrycker det på tal om efterkrigsgermanistiken. Ketelsen menar att den skygghet som man har visat inför Hitlerepoken, är så mycket mer anmärkningsvärd som man inom andra ämnen tvärtom har ägnat ett intensivt studium just åt Det tredje riket. »Und sie sticht auch auffällig ab von der Haltung der deutschen Literaturwissenschaft vor 1945, die bekanntlich nicht müde wurde, eine eigenständige Literatur erst des 'eigentlichen', dann des 'neuen' Deutschlands zu postulieren und durch respektable Ahnenreihen historisch zu legitimieren.»

Med en viss polemisk udd betonar emellertid Just att han inte utan vidare vill lägga huvudvikten vid den tysskspråkiga emigrationslitteraturen. »Der Substanzverlust der deutschen Literatur war so gross, dass die sich in wachsendem Masse abspaltende Exilliteratur allmählich gleiches Gewicht bekam, wenn vielleicht auch nicht ein so eindeutiges Übergewicht, wie im nachhinein oft behauptet worden ist. Fest steht: es gab nun zwei deutsche Literaturen.» Just låter inte, som ofta brukar ske, redogörelsen för den nazistiska kulturpolitiken med dess mer officiella manifestationer undanskymma själva den litterära produktion som förefanns i Det tredje riket. Han tillämpar ett onekligen alltför mekaniskt genremässigt grepp när han efter varandra behandlar epik, ideologisk och essäistisk prosa, lyrik och dramatik, inom

Tyskland och utom dess gränser. För de två senare genrerna är det som sig bör exilförfattaren Bertolt Brecht som ställs i förgrunden. Tredje rikets kulturstrateger syftade till att skapa ett »nytt drama» och en kultisk teater, men de stora ansträngningarna ledde inte ens i deras egna ögon till några egentliga framgångar; Goebbels undandrog sålunda 1937 den s. k. »Thingspiel»-rörelsen dess statliga understöd. »Das Drama der dritten Reiches liesse sich mühelos als vergänglicher Spuk abtun», fastslår Just »als 'unzeitgemässes' Geschichtsdrama, das überhaupt nur darum erwähnt zu werden verdiene, weil es schliesslich von einer geschichtlichen 'Tragödie' grössten Ausmasses absorbiert worden sei.» Det finns två skäl, förtydligar Just, varför en litteraturhistorisk framställning måste uppehålla sig vid det Tredje rikets dramatiker. För det första låter sig det genom tolv år ytterst livaktiga tyska teaterlivet inte förstås utan att man bildar sig en uppfattning om det starka inslaget av »zeitgenössischer nationalsozialistischer Dramatik»; »zweitens muss das Drama des Dritten Reiches als Folie für das Drama der Emigration dienen. Das ist schon darum nötig, um die Zuspitzung der Darstellung auf *einen* Autor, nämlich Brecht, zu legitimieren. Ins Bewusstsein gerückt werden muss dabei der krasse Unterschied zwischen einer ausserordentlich breiten und unter Einsatz aller finanziellen Mittel durchgeführten Förderung des Dramas auf der einen Seite, die zu nichts führte, und einer total gegen den dramatischen Dichter verschworenen Existenzsituation auf der anderen Seite, die dennoch in einer Handvoll der bedeutendsten und (im nachhinein) erfolgreichsten Bühnenstücke des 20. Jahrhunderts resultierte.» Men också i fråga om lyriken ställer Just alltså Bertolt Brecht i särklass. Han ger en rätt inträngande karakteristik både av den nazistiska och av den opolitiska lyriken i Det tredje riket, och han konstaterar: »Im Gegensatz zu der weitverbreiteten Meinung, Brecht sei ein grosser Dichter trotz seiner politischen Gesinnung, muss mit Nachdruck betont werden, dass die Grösse Brechts ganz und gar vom Element des Politischen abhängig ist. Bertolt Brecht ist der bedeutendste Lyriker der Zeitraums von 1933 bis 1945 ausschliesslich auf Grund seiner politischen Gedichte.» Det är uppenbart att Bertolt Brecht nu både i öst och väst börjar behandlas med den respekt honom tillkommer. *Alternative,* en litteraturtidskrift i BRD, har ägnat häfte 93 åt Brechtbojkotten i väst 1953, 1956 och 1961 och vidare åt Brechtbilden inom litteraturvetenskapen efter 1945. I DDR publicerar *Sinn und Form* 1976 (nr 6, nov.–dec.) förra delen av en större uppsats av Werner Mittenzwei: *Der Realismus-Streit um Brecht. Grundriss zu einer Brecht-Rezeption der DDR 1945–1975.* Uppförandet av Mutter Courage i Berlin 1949 orsakade en kritikerdebatt som utgjorde den första större estetiska diskussionen bland de österttyska marxisterna efter kriget. Fritz Erpenbeck utlöste debatten med en artikel, där han varnade för »eine volksfremde Dekadenz». En som strax tog upp stridshandsken i ett viktigt inlägg var Wolfgang Harich: »Ein Kritiker, der 'das Dramatische' schlechthin mit den technischen Faustregeln einer bestimmten Epoche setzt,

ist gewiss kein marxistischer Dialektiker, 'trotz fortschrittlichen Wollens'.»

Essäistiken saknade livsrum i Det tredje riket och Just anser rentav att det innebar något av en oppositionell handling bara att författa och försöka publicera en essä. Ernst Jüngers *Blätter und Steine* (1934) betecknar han som den utan jämförelse mest betydelsefulla essäsamlingen. Just framhåller också att essäistiken inom exillitteraturen blev alltmer politiskt propagandistisk: »der Essay kann sich voller Stolz als politische Gegenkraft verstehen, hält damit seiner Untergang aber kaum auf.» I Det tredje riket slog den politiska prosan helt ut essäistiken. Joseph Goebbels gav ut sina uppsatser från »kamptiden» och lämnade därmed sin version av själva maktövertagandet. »Literaturgeschichtlich sind diese Werke bestenfalls als Dokumente einer unvorstellbaren Degeneration deutscher Prosa von Interesse, die bis zu den politischen Pamphleten der später sechziger Jahre keine Nachfolge finden sollte.» (Justs egen konservativa vakthållning anknyter till »eine Ideologie, die aus den westdeutschen Intellektuellenkreisen der späten fünfziger Jahre stammt», påpekar recensenten, en amerikansk germanist, i *Basis.*) Vad slutligen berättarkonsten angår, framhåller Just att traditionen från Weimarrepublikens roman levde vidare i emigrationsromanen. »Tragischerweise versandete diese Tradition in der Emigration», förklarar han emellertid. Det hedrar Just att han ger Anna Seghers ett så varmt och odelat erkännande: »Ihr 'Roman aus Hitlerdeutschland' *Das Siebte Kreutz* (1942) ist in seiner ethischen Intensität einer der absoluten Höhenpunkte der Exilliteratur.» Å andra sidan brukar denna roman ständigt uppskattas efter förtjänst – och vad DDR-litteraturen beträffar ägnar Just den ingen nämnvärd uppmärksamhet.

Erwin Guido Kolbenheyer var en författare av rang, trots sin dubiösa kulturuppfattning och sin anslutning till NSDAP, menar Just. Han citerar Rudolf Majuts, som han säger, »nobla» yttrande att litteraturhistorien inte är någon kättarhistoria, och han betecknar »die generelle Verteufelung der innerdeutschen Literatur der Jahre 1933 bis 1945» som orimlig. De regionalt förankrade berättarna åstadkom knappast någonsin verk av allra högsta klass, konstaterar Just, men de intog alltsedan sekelskiftet en stor och viktig plats inom den tyska litteraturen. Och han anser sig således böra följa vissa litteraturhistoriska föregångares exempel (han nämner W. Mahrholz, R. Majut och J. Nadler) och inte lämna den regionala, folkligt-nationella litteraturriktningen obehandlad.

Wenn diese Erzählkunst auch hier erwähnt wird, so in dem Bewusstsein, dass es sich bei ihr essentiell Literatur des Jahrhundertbeginns, also um eine verborgene Schicht der Literatur des wilhelminischen Zeitalters handelt, dass sie aber recht eigentlich erst in den Jahren nach 1933 aus ihrem regionalen Sonderdasein in die deutsche Literatur in höherem Sinne eintritt und in ihr, Leerräume füllend, eine Rolle zu spielen beginnt. Wie zweideutig diese Rolle ist, bedarf keiner weiteren Begründung. Ebenso wenig sollte es einer Begründung bedürfen, dass diese Zweideutigkeit in der Situation als solcher liegt, nicht aber dem einzelnen Autor angelastet werden kann.

Också Uwe-K. Ketelsen ser den folkligt-nationella, konservativa litteraturen i Hitlertyskland som ett led i en tysk litteraturtradition 1890–1945 (och med avläggare också senare), men till skillnad från Just uppfattar han denna tradition som från början belastad med fascistiska element. Han hänvisar till den forskning som har bedrivits kring konservatism och fascism under de senaste tio, femton åren, om också inte någon mer enhetlig teoribildning ännu har utbildat sig, och han förklarar att denna samhällsvetenskapliga och idéhistoriska diskussion är av största betydelse också för litteraturvetenskapen. Den gör det nämligen möjligt att avgränsa och fixera den folkligt-nationella och nationalsocialistiska litteraturen, menar han: »Wenn sich das Jahr 1933 nicht als ein Bruch innerhalb der deutschen allgemeinen und kulturellen Geschichte deuten lässt, dann stellt sich dringlich das Problem, welche Bedeutung denn nun dieses Datum für die gesamte Kulturtradition seit dem beginnenden 19. Jh. hat; denn 1933 wirft seinen Schatten ja nicht allein auf die Jahre, die folgen, es wirft seinen Schatten weit zurück ins 19. Jh. Der Wendepunkt 1933 fordert zur Entscheidung, zur Stellungnahme heraus. Dieser kulturphilosophischen Kritik weicht die (westdeutsche) Literaturwissenschaft noch beharrlich aus.» Ketelsen menar att man bara en gång tidigare tagit upp denna problematik, och det var bland de tyska emigranterna på 1930-talet och särskilt bland kommunisterna.

Ketelsens uppsjö av litteraturanvisningar visar att den linje som denne nu skisserar, har blivit aktuell för en mängd germanister; Jost Hermand är en av dem med sina uppsatser i *Der Schein des schönen Lebens* (1972). Överhuvud skedde ett genombrott inom germanistiken på denna punkt vid 1960-talets slut. »An kritischen, teils provokanten Aktivitäten über die Jahre hin hat es nicht gefehlt, zu zusammenhängenden Analysen ist es indes bislang noch nicht gekommen», menar emellertid Ketelsen själv. En utgångspunkt för honom i hans historieskrivning blir sekelskiftets »Heimatkunstbewegung», i vars spår följde en flod av konservativa »världsåskådningsromaner», böcker som Gustaf Frenssens *Jörn Uhl* (1901). Ett stort kliv längre tillbaka i tiden tar Peter Zimmermann i den mäktiga undersökningen *Der Bauernroman. Antifeudalismus, Konservatismus, Faschismus,* som bl. a. innehåller en statistisk analys av bonderomanproduktionen 1830–1945. (J. B. Metzler 1975.) Under Weimarrepubliken förefaller produktionen av bonderomaner att ha av- och tilltagit parallellt med växlingen mellan oroligare och lugnare faser på det ekonomiska och politiska området.

I sin skrift *Volkhafte Dichtung der Zeit* (sjätte uppl. 1941) deklarerade Hellmuth Langenbucher: »Die grössten Träger dieser Dichtung waren da, als der Nationalsozialismus das Volk eroberte.» (Jag hämtar citatet i andra hand från Alexander von Bormanns uppsats *Vom Traum zur Tat. Über völkische Literatur* i W. Rothes nya samlingsverk.) Den nationalsocialistiska litteraturen hade djupa rötter i Weimarepoken. I vad mån den s. k. »kon-

servativa revolutionen» under detta tidigare skede försvor sig åt ett antidemokratiskt tänkande är en omdebatterad fråga som jag här inte går in på. Tredje rikets kulturpolitik har behandlats i åtskilliga större arbeten; en insikt man vunnit är denna, »dass es manche und bedeutsame kulturpolitische Kontinuitäten über das Jahr 1933 hin gab [...] 'Linke' Autoren hatten auch vor 1933 bereits teilweise schärfste staatliche Verfolgung zu ertragen, gerade auf lokaler Ebene änderte sich nach der 'Machtergreifung' z. T. sehr wenig; auch dezidierte Nationalsozialisten stürzten am Ende weniger, als sie verkündet hatten (etwa in den Theatern); die auf den ersten Blick unpolitische unterhaltende Massenliteratur blieb nahezu unberührt von Veränderungen; die nationalsozialistischen kulturpolitischen Aktivitäten waren vor allem negativer, unterdrückender und eliminierender Natur und bedeuteten damit eine Förderung der völkisch-national-konservativen Literatur (zumeist aus der Weimarer Zeit oder in deren Kontinuität).» Uwe-K. Ketelsen förnekar naturligtvis för den skull inte, lika litet som de forskare han åberopar, att det terroristiska »undertryckandet» i det totalitära Tredje riket innebar en klimatförändring också på det kulturella området av fruktansvärd verkan.[2]

Klaus Mann förklarar i sin postumt publicerade självbiografi *Der Wendepunkt* (1949; sv. övers. samma år) att de tyska författarna år 1933 visade sig hålla bättre stånd än någon annan yrkesgrupp. »Skaran av litterära emigranter kunde tåla att skärskådas; i deras leder fanns det ryktbarhet, talang, stridbarhet.» Särskilt under landsflyktens första år, 1933 till 1936, rådde en stark och äkta samhörighetskänsla, betonar Mann. »Framtidens litteraturhistoria (om nu en framtid, som ännu intresserar sig för dylikt, blir oss beskärd) kommer att fastslå, att de landsförvista tyska skriftställarna gjorde betydande insatser. Det lyckades dem nästan alla att upprätthålla sin nivå; många växte ut över sig själva och gav just nu i landsflykten sitt bästa. De emigrantförlag, som på den tiden etablerades i Amsterdam, Paris och andra europeiska centra, kan uppvisa en produktion av imponerande mängd och kvalitet.» Den tysskspråkiga emigrationslitteraturen skulle ju omsider bli föremål för en livlig forskning, där från svensk sida i Walter A. Berendsohns efterföljd aktningsvärda insatser har gjorts. Jag skall själv här bara ytterligare något belysa emigrantförfattarnas kulturideologiska målsättning liksom deras kritiska förhållningssätt gentemot vad som skedde inom litteraturen och andra konstarter i Nazityskland. Klaus Manns redogörelser för de positioner han själv kom att inta är i detta sammanhang av intresse. Han berättar om hur han i juli 1934 antog en inbjudan till

---

[2] Hans-Albert Walter har i första bandet, *Bedrohung und Verfolgung bis 1933*, av sitt stora översiktsverk *Deutsche Exilliteratur 1933–1950* (Bd. 1–2. Luchterhand Verlag 1972), uppvisat att en planmässig hetsjakt drevs mot intellektuella redan under Weimarepoken: »Der Bourgeois verfolgte den Citoyen.» – Jag har inte hunnit ta del av *Die deutsche Literatur im Dritten Reich. Themen–Traditionen–Wirkungen*, ett 500-sidigt samlingsverk utgivet 1976 av Horst Denkler och Karl Prümm (Reclam).

sovjetförfattarnas första kongress i Moskva. »I kampen mot den blodtörstiga atavistiska irrationalism, som Hitler och Rosenberg företrädde, föreföll mig de stalinistiska författarnas kämpande rationalism och 'vetenskapliga' framstegstro att vara en acceptabel, för att inte säga oumbärlig bundsförvant.» Klaus Mann nämner att han medarbetade i den antikommunistiska, eller i varje fall antistalinistiska tidskriften *Europäische Hefte,* men att han också hade bidrag införda i *Das Wort*; där blev Stalinhyllningarna efterhand ett alltmer markant inslag.

Förordet till det första häftet av *Das Wort* uppehåller sig vid den i Paris i juni 1935, ett år innan tidskriften började utkomma, hållna *Internationale Schriftstellerkongress zur Verteidigung der Kultur;* man hade träffats, heter det, »im Zeichen gemeinsamer Sorge um das ererbte literarische Gut». I oktober 1935 hade så vid KPD:s partikonferens i Brüssel den antifascistiska folkfrontens kulturprogram närmare utformats. »Wir Kommunisten», fastslog man, »wollen in der antifaschistischen Volksfront alle Kräfte der deutschen Nation vereinigen, die der *Kulturreaktion des Hitlerfaschismus* feindlich gegenüberstehen. Wir Kommunisten wollen den kulturellen und geistigen Schatz des deutschen Volkes, seine Sprache, seine Literatur, seine Kunst und Wissenschaft von den faschistischen Barbaren retten und für die höhere Entwicklung der Kulturgüter kämpfen». (*Arbeiterbewegung und Klassik.* Weimar 1964. S. 195.) Det var således upplagt för ett gott samförstånd mellan de borgerliga och de kommunistiska författarna i den kulturella uppgörelsen med Det tredje riket och Klaus Manns uttalanden visar ju att samarbetet åtminstone för en tid kunde löpa friktionsfritt.

I *Das Wort* följde man uppmärksamt och vaksamt vad som tilldrog sig på den kulturella fronten i Nazityskland. En anmärkningsvärd analytisk skärpa lade Karl Obermann i dagen i sina granskningar av skolböcker och krigslitteratur. I två nya 400-sidiga skolantologier med företal av rikskulturministern Bernhard Rust var Goethe och Heine, Lessing och Büchner helt utelämnade, konstaterar Obermann (*Das Wort* 1937, h. 7): »Im Hinblick auf die starke Betonung eines (verlogen romantischen) Volks- und Bauerntums hält man es für wichtiger, Mörike, Eichendorff, Geibel, Keller und Rosegger zu Wort kommen zu lassen; aber selbst sie sind nicht die entscheidenden Autoren dieser Lesebücher.» De författare som får det största utrymmet är i stället Baldur von Schirach, K. Fr. Blunck, Maria Kahle, Felix Dahn och Joseph Goebbels, konstaterar Obermann. I den för varje häfte av *Das Wort* återkommande avdelningen An den Rand geschrieben granskas likaså 1937 (h. 6) ett band av Reclam-serien *Literatur im Entwicklung,* där Biedermeier som begrepp har fått ersätta Vormärz och där Platen och Geibel ställs som förgrundsgestalter, medan Heine och Börne, Büchner och Weerth alla blir förbigångna. Büchner och Börne är f. ö. författare som *Das Wort* till deras 100-årsdagar ägnar en särskild uppmärksamhet. (*Das Wort* 1937, h. 2). Tidskriften påvisar vidare hur det är Goebbels som

avlägsnar Goethe från de tyska skolböckerna, och man bokför flagranta exempel på »Braune Goethe-Forschung». Efterhand får man tillfälle konstatera att Hans Carossa förs fram som den store förvaltaren av arvet efter Goethe. (*Der diesjährige Goethe-Missbrauch, Das Wort* 1938, h. 2.) Hans Carossa hade 1938 tilldelats Goethe-priset av staden Frankfurt am Main och han talade i anslutning härtill inför Goethe-Sällskapet i Weimar över ämnet *Wirkungen Goethes in der Gegenwart* (i tryck: Leipzig 1938). Vad han behandlade var Goethes verkan på enskilda, »geistige und seelenhafte Wesen», »mitten in der tiefen, stillen Kraftzone Goethes, Schillers und der von ihnen erweckten schöpferischen Gefolgschaft». Carossa hade väl i likhet med Ernst Jünger 1933 avböjt kallelsen till »der Sektion für Dichtkunst der Preussischen Akademie der Künste», men han kom sedan Hitler, Goebbels och andra NS-storheter bara allför villigt tillmötes. I sin självbiografi *Ungleiche Welten* (1951) skulle han efter Hitlerrikets fall göra denna nog så illusoriska och grumliga reflexion: »Wäre der Mann, dem die Geschichte des deutschen Völkes in die Hände gegeben waren, fähig gewesen, sich und seine Beauftragten mit dem lichten, tiefmenschlichen, tieflebendigen Geist eines Goethe zu durchdringen, so hätte sich seine ganze Politik anders gestaltet und Deutschlands ehrwürdige Städte stünden noch in unversehrter Schönheit.» Så framstår Hans Carossa som en kulturidealist av det mest naiva och verklighetsfrämmande slaget.

»*Ich lese Don Karlos*» heter en uppsats i *Das Wort* 1939 (h. 1) av Alfred Kurella, och från kravet på »Gedankenfreiheit» i detta Schillerdrama går hans tankar givetvis till förhållandena i Det tredje riket; där hade ju f. ö. just detta drama från teaterpublikens sida framkallat icke önskade reaktioner. Men Schiller kunde också tas på entreprenad av nazisterna; *Schiller als Kampfgenosse Hitlers* kallade Hans Fabricius, »ein richtiger SA-Mann» (*Das Wort* 1936, h. 6), en bok.

»An die Stelle der 'heissen' Methoden vom 10. Mai 1933 sind 'kalte' Methoden getreten», konstaterade Karl Obermann. (*Literaturvernichtung – Vernichtungspolitik,* en artikel i *Das Wort* 1938, h. 8.) Vad Obermann åsyftade var inrättandet av nya övervakningsorgan på initiativ av såväl Joseph Goebbels som Alfred Rosenberg. Den hårda kulturpolitiska styrningen föranleder Rudolf Mühler till följande bittra kommentar: »Das XIX Jahrhundert ist in der Rangordnung Staatsfeind Nr. 3 im heutigen Deutschland. Es gibt eine ganze Literatur über dieser Thema. Das Lob Rosenbergs winkt dem, der das XIX. Jahrhundert am besten verhöhnt, dieses Jahrhundert, dem Deutschland seinen Ruf als moderne Kulturnation zu verdanken hatte; das Jahrhundert, in dem sich die Formierung des Proletariats als Klasse vollzog, in dem die grossen Deutschen Marx und Engels die Waffen schmiedeten, die stärker sind als die Fäuste jener alten Germanen, die Herr Ritter der von ihm 'geführten' Jugend als Vorbild gegen den Humanismus anpreist.» (*Deutsche Jugend in ihren tiefsten Erniedrung, Das Wort* 1938, h. 12.) I *Geschichte der deutschen Literatur,* del X, ägnas ett avsnitt åt

»Die gewaltsame Durchsetzung faschistischer Literaturinstitutionen»; det östtyska författarkollektivet uppehåller sig här bl. a. vid NSDAP:s s. k. »rikspartidagar»; »Der politische Rede Hitlers am ersten Kongresstag folgte in der Regel eine 'Kulturtagung', auf der Werke der humanistischen Tradition zusammen mit einer demagogischen 'Kulturproklamation' dem Terrorregime eine würdige Fassade verleihen sollte.» Skribenterna i *Das Wort* förstod som vi ser att till sina läsare sprida en välbehövlig kunskap om hur motsägelsefull och reaktionär den i Det tredje riket förda »kulturpolitiken» i själva verket var.

Hitlers Machtübernahme hade ju bland de tyska germanisterna framkallat en våg av entusiasm. Men denna våg sjönk uppenbarligen på åtskilliga håll snart tillbaka – Biedermeier-forskningen som man så hängivet kom att ägna sig åt, har betecknats som en av de mer anständiga formerna för en »inre emigration». Hellmuth Langenbucher, författare till verk som *Dichtung des jungen Mannschaft* (1935) och den ovan berörda *Volkhafte Dichtung der Zeit* (femte uppl. 1940), fann sig föranlåten att gå till en skarp attack mot företrädarna vid universiteten för tysk litteraturvetenskap. Det skedde som ett led i en större kampanj mot »die Einsamen und Abseitigen», alltså mot dem som inte hade ådagalagt sin fulla och helhjärtade uppslutning bakom de nya kulturella proklamationerna. Kurt Kersten berättar i *Das Wort* 1939 (h. 2) under rubriken *Die Opposition der 'Einsamen'* om hur Alfred Rosenberg kallat till sig sina underlydande censorer; Rosenberg förestod »Hauptamt Schrifttum» och mötet bar den pompösa beteckningen »Reichsstelle zur Förderung des deutschen Schrifttums». Langenbuchers anförande gällde »Literaturwissenschaft und Gegenwartsdichtung»: »Dieser Langenbucher griff die Literaturhistoriker an den Universitäten heftig an, und so erfährt man indirekt von der Opposition dieser Kreise, er beschwert sich über 'die noch bestehende Abneigung der Universitätswissenschaft hinsichtlich der Behandlung von Gegenwartsfragen' und findet sie merkwürdig.» Så återkom följaktligen i reaktionär tappning Benjamins och Löwenthals anklagelser mot germanisterna för bristande samhällsorientering. Kurt Kersten spanade från sin exil efter varje tecken på förekomsten av ett hemligt »passivt motstånd» i Det tredje riket och han insåg att många olika metoder kunde komma till uttryck härvidlag. »Die Beurteilung der schriftstellerischen Produktion setzt ein sehr genaues Studium der Verhältnisse im 'Dritten Reich' voraus, man muss deshalb diese Bücher lesen wie eine Geheimschrift, wobei natürlich die Gefahr besteht, Geheimnisse zu vermuten, wo sie gar nicht vorhanden sind.» (*Das Wort* 1939, h. 3. Detta marsnummer var det sista som utkom av tidskriften.) Kurt Kersten hör till dem som tidigt tog i bruk beteckningen »die innere Emigration» (så i en Hans Fallada-recension, *Das Wort* 1938, h. 2). En måleriutställning i München föranleder honom till reflexioner om hur konstnärerna flyr till idyllen, till en tidlös romantik, medan landet är ett enda krigsläger – »so

wird noch diese *Flucht ins Idyll* als Protest, so wird die Schar der Stillen grösser und grösser!» (*Die Stillen, Das Wort* 1939, h. 1.)

Kurt Kersten sätter alltså sin tillit till en hemlig motståndspotential i Det tredje riket; han räknar rentav med millioner kvinnor och män. Till dem som aktivt arbetat på den antifascistiska fronten inom Det tredje rikets gränser efter Hitlers Machtübernahme hörde som vi sett medlemmar av BPRS. Om den illegala Berlingruppens verksamhet under åren 1933 och 1934 är man väl underrättad tack vare Jan Petersens reportageroman eller krönika *Unsere Strasse* som skrevs i Berlin under samma tid. »Ich muss das alles aufschreiben! Es muss uns gelingen, dieses Manuskript in das Ausland zu bringen. Es muss helfen, das Gewissen der Menschen wachzurütteln.» Jan Petersen var mannen med de svarta glasögonen som trädde fram vid den internationella författarkongressen »zur Verteidigung der Kultur» i Paris 1935.

> In einer Stille, die Grosses verhiess,
> in einer raunende Stille,
> erschien auf dem Kongress zu Paris
> der Mann mit der schwarzen Brille.
>
> (*Hugo Huppert*)

Jan Petersen kunde inte återvända till Tyskland; den motståndsgrupp som han tillhörde hade sprängts och några av dess medlemmar hade blivit gripna. Så tvangs också Jan Petersen att sälla sig till exilförfattarna.

När Klaus Günthe Just säger att exillitteraturen inte väger över så markant, »wie im nachhinein oft behauptet worden ist» (jfr ovan s. 90), så vittnar detta uttalande om en reaktion på den allmänna tendensen inom de allra senaste årens forskning, ty tidigare har ju sannerligen inte emigrantförfattarna brukat värderas högt i BRD. Rudolf Schnell berör i inledningen till sin viktiga och fängslande undersökning *Literarische Innere Emigration 1933–1945* (Metzler Studienausgabe 1976) »das Emigranten-Diffamierung der Adenauer-Ära». Det var i stället den litterära *inre* emigrationens författare som i läseböckerna på 1950-talet fick representera den samtida litteraturen. »Komplement der Aufwartung der literarischen Inneren Emigration war die Ignoranz, wenn nicht Unterdrückung, die die Exilliteratur erfuhr: ihre Erforschung wurde bis weit in die sechziger Jahre in der Bundesrepublik Deutschland vernachlässigt, einige ihrer wichtigsten Autoren, so z. B. Johannes R. Becher, Anna Seghers und Arnold Zweig, wurden fast ausschliesslich in der Deutschen Demokratischen Republik rezipiert, ihre Namen sind im offiziell verordneten Lektürekanon der BRD kaum einmal auszumachen.» Det kalla kriget skärpte vad Ralf Schnell kallar BRD:s antikommunistiska syndrom. »Nicht die Trennung von 'äusserer' und 'innerer' Emigration, sondern die Abgrenzung nach 'links' gab, vor dem Hintergrund der sich vertiefende Spaltung Deutschlands, den Masstab zur Teilung der deutschen Literatur.» I våra dagars västtyska kulturskymning är en bok som Ralf Schnells ett uttryck för en bevarad sans och klar-

syn. Jag vill påpeka att Schnell i sitt sista kapitel, det femte, behandlar »Widerstand im Untergrund»; han tar här upp Jan Petersens »Chronik des sozialistischen Widerstands», *Unsere Strasse,* och ett antal antinazistiska smädedikter av Georg Kaiser, *Die Gasgesellschaft.* På den internationella författarkongressen i Paris i juni 1935 hade Petersen förklarat: »Es gibt eine illegale Literatur in Deutschland. Denn diese Wochen, in denen der deutsche Faschismus die Kämpfer und Ankläger den Feder vernichtet zu haben glaubte, wurden die Geburtsstunde eines neuen Typus in der antifaschistischen Literatur!» Rudof Schnell bekräftar nu för sina västtyska läsare riktigheten av denna utsaga.

Välbekant är den stora s. k. kontrovers som 1945 på hösten utspelade sig mellan Thomas Mann, Frank Thiess och Walter von Molo och under vilken Thiess drev en synnerligen skarp polemik mot emigrantförfattarna. I likhet med Walter von Molo tillerkände han de författare som dragit sig tillbaka i en »inre emigration» – Thiess gjorde f. ö. anspråk på att själv först ha stämplat detta uttryck – en högre moralisk rang och större reell betydelse än exilförfattarna. Denna typ av historieskrivning föranledde Franz Schonauers provokativa vidräkning *Deutsche Literatur im Dritten Reich. Versuch einer Darstellung in polemisch-didaktischer Absicht* (Olten und Freiburg 1961). Som sin uppgift såg han, deklarerade han, »den Mythos einer literarischen 'inneren Emigration' zu zerstören». Och han gjorde gällande att ingen som helst motståndsanda kunde förknippas med den verklighetsflykt, den *Innerlichkeit* som kännetecknar mycket av skönlitteraturen i Nazityskland. Det är ett synsätt som avviker markant från den uppfattning som Kurt Kersten hade företrätt i *Das Wort;* flykten in i idyllen skall betraktas som en protestyttring, hävdade ju tvärtom denne.

I DDR har man hellre i positiv bemärkelse talat om »företrädare för det andra Tyskland» än om en »inre emigration»; i den nya stora östtyska litteraturhistorien (band X) skiljs mellan den antifascistiska kampens företrädare inom litteraturen och »Bürgerliche Distanzhaltungen zum faschistischen Regime innerhalb Deutschlands», »Resignative Innerlichkeit» osv. Till fascismens otvetydiga motståndare räknar man i DDR bl. a. Ricarda Huch; hon hann inte före sin död 1947 avsluta den bok om det illegala motståndet som hon hade påbörjat. (Under titeln Der lautlose Aufstand utkom den 1953, fullbordad av Günther Weisenborn.) I BRD åter utgavs efter kriget en rad starkt apologetiska dokumentationer »zur Rehabilitation einer angeklagten Nation» (Rudolf Schnell).

»Probleme der inneren Emigration» diskuterar den östtyske litteraturforskaren Wolfgang Brekle i en större studie i *Weimarer Beiträge* (1970, h. 6), *Die antifaschistische Literatur in Deutschland* (1933–1945); denna omdömesgilla och värdefulla genomgång tycker jag inte att Rudolf Schnell gör full rättvisa. Schnell hävdar att Brekles ambition har varit att *rekonstruera en litterär folkfront* och han invänder: »Zwar waren die Untergrundzellen der KPD aktivster Teil des Widerstandes» – härom står uppgifter

att hämta i Horst Duhnkes bok *Die KPD von 1933 bis 1945* (Köln 1972) – »doch eine politische Verbindung zu den von Brekle genannten bürgerlichen Autoren bestand weder im aktuellen Tageskampf noch in der objektiven Gemeinsamkeit des Antifaschismus. Die Überbetonung der Position des Antifaschismus verleitet Brekle dazu, die Unterschiede zwischen den Autoren, ihre objektive wie ihre subjektive Gegnerschaft untereinander, gering zu schätzen.» En klar uppspaltning mellan olika slag av motståndare till nationalsocialismen företar det östtyska författarkollektivet i sin stora översikt i band X, »Von der Machtübergabe an den Faschismus bis zur Befreiung Deutschlands»; och vad nu Brekles framställning angår, medger Rudolf Schnell att författaren efterhand modifierar sin tes och sålunda inom »innerdeutsche antifaschistische Literatur» skiljer mellan ett socialistiskt och ett borgerligt läger och vidare inom detta senare mellan tre tendenser, en vänsterborgerlig (Weisenborn, Kuckhoff, Krauss), en kristen (Wiechert, Schneider, Bergengruen) och en reaktionär (Jünger). Det förefaller f. ö. att vara just Brekles undersökning som har kommit Schnell att tillfoga en exkurs, det femte kapitlet om »Widerstand im Untergrund», där han förutom Jan Petersens *Unsere Strasse* också behandlar Georg Kaisers så vitt jag funnit inte av den östtyska forskningen beaktade motståndsdikter. Schnell betonar, »dass der antifaschistische Widerstand sowohl politisch bewusste proletarische wie antifaschistische bürgerliche Autoren umfasste, ohne dass deshalb von einer Art literarischen Volksfront im Sinne einer strategisch abgestimmten Aktivität im Untergrund des dritten Reichs gesprochen werden kann».

Jan Petersen, seit 1930 Mitglied der KPD, seit 1931 auch des Bundes proletarisch-revolutionärer Schriftsteller (BPRS), in den Jahren 1933 bis 1935 Leiter der antifaschistischen Aktivitäten der Berliner BPRS-gruppe, ging 1935 ins Exil (Frankreich, Schweiz, England) und beteiligte sich von dort aus am Kampf gegen das faschistische Deutschland, unter anderem durch die Publizierung von Berichten und literarischen Verarbeitungen des Widerstandskampfes. Georg Kaiser, bedeutender Repräsentant der expressionistischen deutschen Dramatik nach dem Ersten Weltkrieg, erhielt im Dritten Reich Aufführungs- und Publikationsverbot und musste nach einer Hausdurchsuchung 1938 zunächst nach Holland, dann in die Schweiz ins Exil gehen, wo er, unter sehr schwierigen materiellen Bedingungen (Ausweisungsandrohungen, Visumsverweigerung für die USA, Publikationsverbot) lebend, nur wenige Wochen nach Kriegsende starb.

Wolfgang Brekle åberopar sig på Klaus Mann som i sin roman *Der Vulkan* (1939) talar om två parallella linjer: »die Kräfte der inneren und der äusseren Emigration wollen sich nun verbinden. Vereinigt sollen sie wirken ...» Men den folkfront som Klaus Mann anslöt sig till, utsattes på 30-talet för svåra påfrestningar för att så brutalt krossas av Hitler–Stalin-pakten. I Det tredje riket existerade emellertid en motståndsgrupp, Schulze-Boysen/Harnack eller »Rote Kapelle», av »äkta folkfrontkaraktär»: »Die 'Rote Kapelle' bestand zu einem Fünftel aus Künstlern, Schriftstellern und Journalisten, wie es im Abschlussbericht der Geheimen Staatspolizei 1942 heisst. Die Bekanntesten da-

von sind Adam Kuckhoff, Günther Weisenborn, John Sieg und der Autor des Romans PNL, der Romanist Prof. Werner Krauss. [...] Kommunisten, Sozialdemokraten und Parteilose, bürgerliche Intellektuelle, Soldaten und Arbeiter vereinigten sich in ihr.» I en häktningsvåg i september 1942 blev 600 personer gripna; 55 av dem dömdes till döden, däribland Adam Kuckhoff (1887–1943), vars roman *Der Deutsche von Bayercourt* (1937) i den östtyska litteraturhistorien betecknas som det mest betydande exemplet på i det fascistiska Tyskland författad och legalt offentliggjord antifascistisk litteratur. Werner Krauss (f. 1900), liksom Kuckhoff en borgerlig intellektuell, skrev sin roman *PLN. Die Passion der halykonischen Seele* (1943/44) i fängelse med fjättrade händer i väntan på dödsstraff; en medfånge smugglade ut hans manuskript ur cellen. Det är en roman vari författaren betjänar sig av »chiffer och hieroglyfer», dvs. ett kryptiskt skrivsätt, för att den beska satiren inte skulle utlämna honom fullkomligt om hans manuskript blev upptäckt. »Die gewählten Chiffren dienen nicht nur der Verhüllung, sondern auch der Charakterisierung, sie sind Verhüllung und Anspielung zugleich», framhåller Brekle. »Mit der Wahl der Namen und Begriffe aus dem Vorderen Orient (Halykonien wahrscheinlich aus Halys und Konia, Fluss und Stadt in Kleinasien, gebildet; Muphti, Kalif, Oleander) wird der Faschismus als eine despotische, unzeitgemässe und mytisch verklärte Herrschaftsform charakterisiert.» Wolfgang Brekle ägnar romanen en mer inträngande analys än vad tidigare har skett. (Boken trycktes i små upplagor i väst och öst 1947 och 1948; i DDR har den tryckts om flera gånger.) Werner Krauss företog sig att i *PLN* konstnärligt gestalta sammanhanget mellan fascism och kapitalism. Han hade i Det tredje riket onekligen ställts inför ett åskådningsmaterial som gav anledning till betraktelser av detta slag. Gång efter annan tar han i sin roman också upp den frågan hur det kunde komma sig att det tyska folket inte bjöd nazismen mer motstånd.

Jag vill här anknyta till Werner Krauss' för litteraturvetenskapens utveckling i DDR viktiga uppsats *Literaturgeschichte als geschichtlicher Auftrag,* som denne utarbetade 1950 i egenskap av akademisk lärare och romanist i Leipzig. (Den trycktes först i *Sinn und Form,* h. 2, 1950 och citeras här från ett omtryck i Thomas Cramer/Horst Wenzel (Hrsg.): *Literaturwissenschaft und Literaturgeschichte. Ein Lesebuch zur Fachgeschichte der Germanistik.* Wilhelm Fink Verlag. München 1975.) Krauss kan i denna uppsats sägas föra en diskussion med sin ämneskollega Ernst Robert Curtius som i flera böcker från mellankrigstiden, bl. a. *Deutscher Geist in Gefahr* (1932), hade påtagit sig rollen av Praeceptor Germaniae och varnat för de nationella överslagen i Tyskland. »Das war im Jahr *vor* der Besetzung Deutschlands durch die Barbaren», påpekar Krauss om den nämnda boken. »Mit Grauen sieht Curtius den Einbruch des verheerenden 'Soziologismus' in allen Lagern. Die Soziologie erscheint als eine giftige Vorfrucht des Sozialismus. Der grosse Gelehrte, der alles Wissen sonst nur an den Quellen

för wehrt hält, bestreitet die Kenntnis der Sozialismus aus Bettelküchen der trübsten Gerüchteagenturen: 'In monumentaler Form tritt der Kulturhass in Russland zutage.'» Själv hade Werner Krauss tydligen under sitt medlemskap i den illegala motståndsgruppen befästs i sin socialistiska övertygelse; »Harro Schulze-Boysen, Oberleutnant der Luftwaffe und Kommunist, dürfte das Vorbild für Arthur, den führenden Kopf der Katakombengesellschaft sein», framhåller Brekle. Detta »katakombsällskap» som omtalas i romanen, debatterar gång efter annan livsåskådningsfrågor. Werner Krauss visar i *PLN* på nödvändigheten av ett aktivt motstånd: mänsklig värdighet kräver beredskapen »zur Tat», till gärningar för frihetens sak. När Krauss efter krigsslutet läste Curtius' *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (1948) som tillkommit också den i en, visserligen mindre utsatt, »katakombtillvaro» (Krauss brukar själv ordet på tal om Curtius), fäste han sig strax vid en betraktelse som inleder verket och vari det heter: »Träger des historischen Erkenntnissfortschrittes sind immer isolierte einzelne, die durch geschichtliche Erschütterungen wie Kriege und Revolutionen zu neuen Fragestellungen geführt werden.»

Krauss fann sig emellertid föranlåten att bemöta Curtius' exemplifiering av sin tes. Det var ingen tillfällighet, förklarade han, »dass keiner der grossen Beweger unseres geschichtlichen Weltbilds genannt wird. Nicht Vico och nicht Herder, nicht Montesquieu, Voltaire, Rousseau, nicht Saint-Simon och nicht Comte, von Marx und Engels natürlich völlig zu schweigen.» Uppgiften att ta sig an litteraturhistorien »als geschichtlicher Auftrag» hade Curtius svikit, menade Werner Krauss. Under Hitlerårens ofärd hade Curtius i stället helt och fullt dragit sig undan från sin samtid i en kult av litterära traditioner: »Der Schwerpunkt des Wissens liegt im Ursprung der Traditionen och nicht in der Gegenwart einer Erscheinung. Homer steht, alles überragend, an der Schwelle, und Goethe bildet das letzte Ereignis einer Epiphanie des Dichterheroen, von dessen Strahlen auch unsere Tage noch hell sind. Das Zeichen der Gegenwart ist die Wiederkunft des Vergangenen. So wird aus Träumen der Gräber die Kette der Wiedergeburten gebildet. Vergil erwacht in Dante, in Racine kehrt Euripides wieder und Shakespeare in Goethes *Götz*. Die Liste lässt sich erweitern. Mit ihr war ein Blick auf eine Sonntagsstrasse der Literaturgeschichte geöffnet, die literarische Denkmalpflege zu bildlos-georgescher Strenge geläutert.» Werner Krauss framhåller själv den outtömliga mångfald av slumrande möjligheter som de kulturella traditionerna rymmer, men han konstaterar: »Erst der vollzogene Bruch mit den Tradition hebt diese als eine geschichtlich abgrenzbare Erscheinung in das Bewusstsein.» I sin uppsats från 1950 berör Krauss i förbigående också Lukács' förhållande till de litterära klassikerna; han hävdar att i dennes skrifter »die klassische Wertungsweise» inte skiljer sig mycket från Curtius', »trotz aller Wandlung zum Fortschritt»!

Schnipfmeyer, en av personerna i *PLN* och »en satiriskt tillspetsad typ»

(Brekle), är framställd som en företrädare för den s. k. »tyska innerligheten», men han frigör sig från sin »lyrisk-monologiska situation», som det heter i romanen, när han blir medlem av »katakombsällskapet». Wolfgang Brekle påpekar att »den tyska innerligheten» inte av Krauss framställs som en orsak till fascismen, men väl som ett själstillstånd hos det tyska folket som beredde marken för fascismen, därför att det uppammade passiva egenskaper som lydnad och offerberedskap.

Thomas Mann och Georg Lukács talar båda, men med vitt skilda värderingar, om sekelskiftets tyska litteratur och kultur som präglad av »machtgeschützte Innerlichkeit». *Innerlichkeit* är ett begrepp som kommit att också förknippas med Det tredje rikets »inre emigration», och senare tiders värderingar därav har ju utfallit mycket olika. Klaus Günther Just berör de svårigheter som föreligger när det gäller att bestämma den »apolitiska» lyrikens »Stellenwert», och med en reflexion som för Bertolt Brecht i tankarna, konstaterar han, att först då ger diktaren sin skapelse en moralisk halt, när han, »verdeckt, das Wissen artikuliert, dass eben dieses apolitische Gedicht eine 'Untat' ist». Bertolt Brecht klagar i *An die Nachgeborenen* över att han lever i en tid då »Ein Gespräch über Bäume fast ein Verbrechen ist/ Weil es ein Schweigen über so viele Untaten einschliesst!»

När Just trots sin höga värdering av Brechts författarskap inte är villig att tillerkänna exillitteraturen »ein so eindeutiges Übergewicht, wie im nachhinein oft behauptet ist» (jfr ovan s. 90), förklaras väl detta till en del av hans djupa respekt för Gottfried Benn. I privattryck offentliggjorde Benn 1943 *Zweiundzwanzig Gedichte.* Dessa dikter kan betraktas, förklarar Just, »als bedeutendstes Beispiel eines innerdeutschen Gedicht gegen das dritte Reich. Hier liegt mehr vor als eine Äusserung privaten Unmuts. Hier artikuliert ein im Kern apolitischer militanten Ästhet ein überzeugendes moralisches Verdikt in lyrischer Form.» Under Adenauer-epoken togs Gottfried Benns diktning på entreprenad och recensenten i *Basis* ser ju också Just som ideologiskt förankrad i detta skede. Det finns en mäktig volym, *Benn – Wirkung wider Willen. Dokumente zur Wirkungsgeschichte Benns* med Peter Uwe Hohendahl som utgivare (Athenäum Verlag 1971). En av de många uppsatser och artiklar om Gottfried Benn som är omtryckta här, är skriven av en Staiger-lärjunge, Ernst Nef: *Poesie der Innerlichkeit* (1956). Denne förklarar: »Das Wort besitzt in der Sprache der Innerlichkeit magische Kraft. Es kommt einer Zauberformel gleich. Aber diese Zauberformeln bannen nicht mehr wie im frühen Zeiten äussere, fremde Mächte; sie rufen jetzt Träume des Menschen, Innerlichkeit wach»:

> Ein Wort –, ein Glanz, ein Flug, ein Feuer,
> ein Flammenwurf, ein Sternenstrich –,
> und wieder Dunkel, ungeheuer
> im leeren Raum und Welt und Ich.

Som företrädare för inre emigration inom lyriken har Ralf Schnell i boken *Literarische Innere Emigration 1933–1945* valt Oskar Loerke och Wilhelm

Lehmann. (Att Loerke liksom Benn haft betydelse för Hjalmar Gullbergs sena diktning har Ingemar Algulin sökt uppvisa i en studie i *Samlaren* 1971; mot bakgrund av Bengt Landgrens i bokform 1975 framlagda analys av Gullbergs kvietism och verklighetsflykt under krigsåren, får detta förhållande ett ökat intresse, synes det mig.) Oskar Loerke var lektör vid S. Fischer-förlaget och som sådan underställd de olika nationalsocialistiska kontrollinstanserna. »Die Jahre des Unheils», »Höllenjahre» är uttryck han använder i sina postumt publicerade dagböcker. Ralf Schnell analyserar Wilhelms Lehmanns naturpoesi med dess hängivelse åt naturens »magiska» makter, men utan att hemfalla åt Staigerskolans esoteriska skönspråk och med inriktning framför allt på problematiken »Flucht und Protest». Ett välvalt motto har Schnell hämtat från Walter Benjamin: »Man soll es mit aller Bitternis aussprechen: Im Angesichte der total mobilgemachten Landschaft hat das deutsche Naturgefühl einen ungeahnten Aufschwung bekommen.» (Benjamin: *Theorien des deutschen Faschismus,* 1930.) Schnell håller genomgående, såväl vad det gäller dessa båda lyriker som andra av honom behandlade författare, Ernst Wiechert, Ernst Jünger, Werner Bergengruen m. fl., tidsbakgrunden aktuell med den totalitära statens förlamande hot mot de författare som på minsta sätt avviker från de rätta tankesätten. »Der 'Akzent' der Untersuchung liegt [...] sowohl auf der ideologiekritischen Analyse als auch auf der Untersuchung des antifaschistischen Widerstandspotential der Literatur der Inneren Emigration.»

Ralf Schnell menar att en mänsklig realitet blir mer urskiljbar i Loerkes lyrik än i Lehmanns och han preciserar de differenser som föreligger mellan den förres båda diktsamlingar *Das Silbendistelwald* (1934) och *Der Wald der Welt* (1936) och den senares *Antwort des Schweigens* och *Der Grüne Gott* (1942) på följande vis: »Während Loerke über die im engeren Sinne naturlyrische Thematik hinaus ein ganzes Netz aus Gegenwartsbezügen, Anspielungen und Allegorien knüpft, um sein Verdikt über die historische und gesellschaftliche Realität auszusprechen, begnügt sich Lehmann zumeist damit, nur sehr verhalten Zustände zu benennen oder Distanzierungen anzudeuten, die vage Assoziationen zur faschistischen Gegenwart erlauben.» I sina dagböcker kunde Loerke tillåta sig de fränaste omdömen om nazistiska gemenheter; men också dikterna vittnar alltså på sitt förtäckta vis om en antifascistisk motståndspotential.

»Der seit 1933 ständig opponierende Ernst Wiechert wurde gewaltsam zur Besinnung gebracht.» Denna anmärkning finns bokförd i »Jahreslagebericht 1938 des Reichssicherheitshauptamtes». I början av juli 1938 överfördes Wiechert från polisfängelset i München till koncentrationslägret Buchenwald. (Om Ernst Wiechert och Det tredje riket finns fakta att hämta i ett par efter hans död publicerade dokumentationer.) Gripandet torde ha sammanhängt med att en avskrift av Wiecherts bekanta tal den 16 april 1935 om »diktaren och hans tid» på Auditorium Maximum på Universitetet i München hade kommit exiltidskriften *Das Wort* tillhanda och där åter-

givits i april 1937 med beteckningar som »/eine/ grossartige, trostvolle Ansprache» och »/ein/ rares Geschenk an alle, die Deutschland lieben». (I sin självbiografi *Jahre und Zeiten* (1949) konstaterar Wiechert: »Die Rede war stenographiert worden und ging, vervielfältigt in Hunderten und Tausenden von Abschriften über die Grenzen in alle Welt.») Ralf Schnell påpekar att man skall uppfatta publiceringen av Wiecherts tal i *Das Wort* som ett försök till broslagning mellan exillitteraturen och litterär inre emigration. Schnell fäster emellertid också uppmärksamheten på en rad smärre textuteslutningar som otvivelaktigt alla har betingats av ideologiska hänsyn. »Was den deutschen Lesern der Exilzeitschrift mit dem unvollständigen Abdruck der Rede an die Hand gegeben wurde, war das mutige Bekenntnis eines bürgerlichen Schriftstellers im Dritten Reich zu Humanität, bürgerlichem Kulturerbe und einer Pädagogik der Menschlichkeit, eine Absage an politischen Terror, Bilderstürmerei und Einschränkung kultureller Freiheiten. Was ihnen vorenthalten wurde, waren die problematischen Begründungen dieses Schriftstellers für seine Position, sein Kulturidealismus, sein Konservatismus, sein geschichtsphilosophischer Irrationalismus und Agnostizismus, Begründungen also, die die Möglichkeit einer positiv bestimmbaren Gemeinsamkeit sozialistischer und bürgerlicher Autoren grundsätzlich in Frage gestellt hätten.» Wiechert hörde ingalunda hemma i en antifascistisk folkfront, det skulle också hans uttalanden efter krigsslutet göra uppenbart. Men i väst hyllades han i restaurationens epok efter nazismens sammanbrott som »borgensman för Tyskland».

En amerikansk germanist, Reinhold Grimm, har velat se den inre emigrationen som ett uttryck för en speciellt tysk »livsform»; hans uppsats *Innere Emigration als 'Lebensform'* står att läsa i *Exil und innere Emigration. Third Wisconsin Workshop,* hrsg. von R. Grimm und J. Hermand. (Frankfurt/Main 1972.) Ralf Schnell avvisar med allt själ den idéhistoriska konstruktion som skall tjäna till att legitimera detta betraktelsesätt. Grimm drar en linje ända tillbaka till Luther. »Da Grimm es jedoch unterlässt, die jeweils unterschiedlichen historischen Bedingungen für die Entstehung dieser 'Lebensform' anzugeben, missrät ihm seine Konstruktion zu einer Hypostasierung der Inneren Emigration zur historischen Konstante.» Själv tar Ralf Schnell i sin studie i bruk flera olika metodiska grepp och avvisar varje verkimmanent ensidighet. Det bidrag han i ett avsnitt ger »Zur historischen Kontinuität 'Deutscher Innerlichkeit'» utgör visserligen bara en skiss i anslutning till kultursociologer som Arnold Hauser; också Georg Lukács blir där åberopad som en auktoritet. Krigsåret 1943 skrev Lukács en studie över *Preussentum,* vari han förklarade att Ernst Wiechert inte hade varit utan betydelse som medkämpe mot det hitlerska barbariet. Men hans gammalpreussiska pietism var ingen grogrund för en förnyelse av Tyskland. Lukács' betraktelser över Wiechert knyter an till dennes roman *Das einfache Leben.* »Diese Flucht in die individuelle Ekzentrizität ist bei Wiechert [...] der Hitlerschen entfesselten Hölle gegenüber notwendiger-

weise noch viel machtloser als die von Raabe vor einem halben Jahrhundert gegenüber dem Bismarckschen Preussentum.»

Das einfache Leben utkom 1939 och gick under de närmaste åren ut i en upplaga av en kvarts million exemplar. Romanens tidskritik riktar sig mot Weimarrepubliken och uppehåller sig vid dess teknologiska och civilisatoriska urartning, med kriser och inflation, strejker och mord. En läsare i Det tredje riket, beredd att tänka i oppositionella banor, bör ha uppfattat fascismen som en konsekvens härav. »Dennoch enthält Wiecherts Roman keine Kapitalismuskritik; konstitutiv für Konflikte und Entwicklung Orlas bleibt vielmehr ein abstrakter Dualismus von Natur und Zivilisation [...]» Huvudpersonen i boken, Thomas von Orla, drar sig från storstaden, från »Bilder des Verfalls und Rausches», till naturen och landsbygden; i det ostpreussiska landskapet upplever han det som om människan »hier mehr auf eigner Kraft und in eignen Innern beruhen müsse». Romanen hade tillkommit sedan Wiechert fått lämna koncentrationslägret, där han tydligen förunnades en privilegierad ställning. *Das einfache Leben* passerade de nazistiska kontrollmyndigheterna, trots ett utlåtande som detta: »Der Roman kann nicht empfohlen werden.» Wiechert menar själv i sina memoarer att ett misstag hade begåtts tack vare den bristande samordningen mellan olika kontrollinstanser.

Ernst Wiechert hade blivit »gewaltsam zur Gesinnung gebracht», hette det ju. Ett av Schnell återgivet uttalande om *Das einfache Leben* i *Das Bücherei* (h. 1/2, 1940) rymmer en karakteristik av romanen som mot bakgrund av det våld som strax förut hade drabbat Wiechert, får en makabert ironisk effekt: »Empfindet er aber schon geprägte geistige Formen von Ethos, Sitte, Weltanschauung als drückend, so erst jede äussere und staatliche Organisation. Er kann nur ihre Gewaltnatur gegenüber dem einzelnen sehen, nicht aber ihre Notwendigkeit.» Wiechert skulle i *Jahre und Zeiten. Erinnerungen,* som utkom några år efter krigsslutet, fortsätta att bekänna sig till »den tyska innerlighetens» linje. »Und so wollen wir es lieber mit der heute so viel verhöhnten 'deutschen Innerlichkeit' doch lieber 'still bewenden' lassen, wie Goethe gesagt. Ohne sie würde ein grosser Teil des Volkes die schweren Jahre nicht so bestanden haben, wie er es getan hat, und es ist wohl auch müssig, ein Volk so 'umzuerziehen', dass es seine tiefsten Wurzeln dabei erneuern soll.» Omskolning var en paroll som hörde den tyska efterkrigstiden till.

I tidskriften *Der Ruf* (1946, h. 4) förklarade Hans Werner Richter att den unga tyska generationen utsattes för en trumeld av propaganda från väst och öst. »*Sie soll erzogen werden.*» Richter hyste illusioner om Tysklands enhet och om Tyskland som en brygga mellan öst och väst. Utvecklingen tog en annan väg. Och i öst satte just omskolningen i gång på allvar.

II. Kulturpolitik i BRD och DDR – en konturskiss

Den 4 juli 1945 offentliggjorde *Der Kulturbund zur demokratischen Erneuerung Deutschlands* sitt »Gründungsaufruf». Det var ett manifest som vädjade till alla tyska män och kvinnor att samfällt verka för en kulturell förnyelse av Tyskland. »Der Nazismus hat die wahren deutschen Kulturwerte, wie sie mit den Namen von Goethe, Schiller, Lessing und zahlreicher Philosophen, Künstler und Wissenschaftler verbunden sind, verschüttet oder durch seine menschenfeindlichen Zweck- und Nutzlehren aufs schändlichste verfälscht. Die deutsche Kultur wurde Werkzeug des verbrecherischen Raubkrieges Hitlers.» Manifestet slog an de tysknationella strängarna och anknöt likaså till den religiösa föreställningsvärlden: »Durchdrungen vom heiligen Wissen, dass wir in diesem Ringen um die deutsche Seele eine hohe, wahrhaft nationale Pflicht zu erfüllen haben [...].» Självrannsakan och botgörelse krävdes av det tyska folket, och den nya tyska människan måste bli »ein freiheitlicher Mensch», som med stridbart demokratiskt engagemang gick upp i det nationella befrielse- och uppbyggnadsverket. Manifestet trycktes i Berlin på det nya *Aufbau-Verlag,* som genast efter krigsslutet kom igång med en allt större utgivning både av antifascistisk litteratur och av klassisk tysk skönlitteratur. Ett lättillgängligt omtryck av detta *Kulturbundmanifest* finner man i ett »Textanhang» till Heinz Blumensaths och Christel Uebachs *Einführung in die Literaturgeschichte der DDR. Ein Unterrichtsmodell.* (J. B. Metzler 1975.) I en analys av manifestets innehåll framhålls överensstämmelsen med folkfrontsideologin; »eine marxistisch-leninistische Komponente lässt sich nicht eindeutig belegen». De som hade utfärdat uppropet var en rad kulturpersonligheter med mycket olika bakgrund; en av dem var Eduard Spranger, den förste rektorn efter kriget vid Humboldtuniversitetet i Berlin (han skulle emellertid snart komma att flytta till Tübingen i väst), andra undertecknare var Ernst Lemmer, senare CDU-politiker, Ricarda Huch, Gerhardt Hauptmann (»in Abwesenheit zum Kulturbund-Ehrenpräsident gemacht») och Johannes R. Becher.

Becher, sedermera kulturminister i DDR, intog en nyckelposition i den antifascistiska kampen. Han spelade sålunda i krigets slutskede en viktig roll inom nationalkommittén *Freies Deutschland* och han blev också 6 februari 1944 medlem av den arbetskommission som ledningen för KPD nu tillsatte för att utarbeta ett aktionsprogram för den fortsatta kampen mot fascismen. I detta dokument hette det under punkt 2 om nödvändiga åtgärder efter »Sturz Hitlers»: »Verbot jeder faschistischen und imperialistischen Propaganda, Säuberung des gesamten Erziehungs- und Bildungswesens (Schulen, Universitäten, Bibliotheken, Theater, Kino, Literatur, Zeitungen usw.) von dem faschistischen imperialistischen Unrat und Ungeist.» Som ett led i förberedelserna för uppbyggnadsarbetet tog Becher initiativet till att antifascistisk tysk litteratur liksom översättningar av So-

vjetlitteratur snabbt skulle kunna spridas i Tyskland efter krigsslutet. »Bis Kriegsende lagen 20 Buchtitel verschiedenster Art vor, weitere waren druckreif. Darunter befanden sich Arbeiten von *Becher, Bredel, Weinert, Wolf* und *Frida Rubinen.*» (*Geschichte der deutschen Literatur,* X, s. 477 ff.) I sitt mest betydande verk från exilåren, *Die Väter* (1943), syftade Willi Bredel till att visa på kontinuiteten inom tysk arbetarrörelse. Handlingen i romanen förs fram till krigsutbrottet 1914. »Bredels roman ist eines der wichtigen Zeugnisse einer neuen Entwiklungsstufe sozialistischer Epik», heter det i den nya österttyska litteraturhistorien och i väst framhåller Lutz-W. Wolff att Bredel med denna bok och dess båda fortsättningsdelar lade grunden till ett proletärt traditionsmedvetande i DDR. »Mit welchen Gefühlen die aus der UdSRR zurückkehrenden Emigranten den ihnen entfremdeten Arbeitern damals gegenübertraten, schildert Bredels Roman *Ein neues kapitel* (1959): 'Ich habe [...] etwas Angst angesichts der Aufgabe, die vor uns steht und die wir lösen müssen. Die sozialistische Revolution in Deutschland ist ausgeblieben; die Befreiung vom Faschismus ist den deutschen Arbeitern, dem ganzen deutschen Volk, durch den Kampf und Sieg der roten Armee [...] geschenkt worden [...] was das Klassenbewusstsein und die Moral der Arbeiter in Deutschland betrifft, so ist schliesslich bekannt, dass ein Jahrzehnt faschistischer Demagogie, nicht ohne Spuren zu hinterlassen, vorüber ist. In den Köpfer vielen, auch vieler deutscher Arbeiter, sieht es nicht anders aus als in unseren Städten und Dörfern.'» (Lutz-W. Wolffs uppsats *'Aufgetrager: Arbeiterklasse'. Proletarische Betriefsroman 1948–1956* ingår i boken *Einführung in Theorie, Geschichte und Funktion der DDR-Literatur,* utgiven av Hans-Jürgen Schmidt. J. B. Metzler 1975.) Det gäller ju om både Becher och Bredel att de på 1930-talet kom att deklarera en hög uppskattning av det klassiska kulturarvet. I *Deutsches Bekenntnis. Fünf Reden zu Deutschlands Erneuerung,* som stod införd 1945 i det första numret av *Der Aufbau* – denna månadstidskrift skulle bli det första representativa litterära organet i DDR – talar Becher om »deutsche Klassik» som en kulturepok efter vilken ett djupt förfall satte in. »Die deutsche Klassik, der deutsche Humanismus werden in der Auferstehung unseres Volkes auch ihre Auferstehung feiern. Goethe vor allem [...] wird zu einem lebendigen Teil unseres Wesens werden; wäre sein Erbe lebendig gewesen in unserem Volk, hätten Millionen und aberdutzend Millionen Deutsche der Hitlerbarbarei niemals Gefolgschaft leisten können.» Becher satt ordförande i den kommitté som i DDR planerade för Goethe-jubiléet 1949. Hans eget tal i Nationalteatern i Weimar den 28 augusti 1949, på 200-årsdagen av Goethes födelse, hade titeln »Der Befreier»; Goethes Geist schwebt über *ganz* Deutschland», framhöll han. »Genesen an diesem Geist, kann deutsches Wesen wieder mit sich eins werden, auch in seinem politischen und staatlichen Gefüge.» Den tyska återföreningen var en fråga om vars snara lösning man ännu hyste förhoppningar både i öst och väst. Thomas Mann som under Das Goethe-Jahr besökte också östzonen, framträdde lik-

som Becher på Nationalteatern i Weimar. »Jag känner inga zoner. Mitt besök gäller Tyskland självt, Tyskland som en enhet», betonade han. »Det 'goda Tyskland', det är kraften välsignad av muserna, civiliserad storhet. På så sätt kunde en tysk bli ett mönster, en förebild och en fulländare icke blott av sitt eget folk utan av mänskligheten till vars jag han utvidgade sitt eget jag.» (Citerat efter Hans Levander: *Thomas Mann* (1964), s. 287 f.)

Thomas Mann räknades i DDR från första stund i likhet med Heinrich Mann, Lion Feuchtwanger och Arnold Zweig till humanismens och »den kritiska realismens» stora diktare. »Ihre nachdrückliche Hinweise auf die humanistischen Traditionen des Volkes dienten unmittelbar der demokratischen Erneuerung und der Gewinnung eines realen Geschichtsbildes. Damit vereinten sie sich mit den literarischen Bemühungen der in der sowjetischen Besatzungszone lebenden sozialistischen Autoren und stellten sich konsequent den Tendenzen der ideologischen Verdunkelung und literarische Enthistorisierung der jüngsten Geschichte und des Bruchs mit der humanistischen Tradition entgegen, die in den Westzonen gefördert wurden.» Under det kalla krigets skede fick Thomas Manns deltagande i Goethe-firandet liksom vid Schiller-jubiléet 1955 karaktären av en demonstration, hävdar vidare den här citerade *Geschichte der Literatur der Deutschen Demokratische Republik,* en 1976 utkommen väldig 900-sidig avslutningsdel (Band XI) till *Geschichte der deutschen Literatur.* De stora tyska emigrantförfattarna blev i BRD under Adenauer-eran ignorerade och rentav smädade; angreppen 1945 mot Thomas Mann och andra exilförfattare utgör ett flagrant exempel härpå. Författare som Anna Seghers och Becher, Zweig och Brecht som efter landsflykten levde och verkade i DDR, blev redan av denna grund *persona ingrata* i BRD. Också en konservativ ideolog som Klaus Günther Just tvingas konstatera: »Es ging der deutschen Nachkriegsliteratur [...] nicht um eine politische Analyse der begangenen Irrtümer und Verbrechen [...] Noch der gesellschaftskritische Roman der fünfziger Jahre hat weit eher richtenden als analytischen Charakter. Politische Argumentation fehlte fast völlig.» (K. G. Just: *Von der Gründerzeit bis zur Gegenwart,* s. 581.) *Der Ruf* som började utges i augusti 1945 och f. ö. mera var en politisk än en litterär och kulturell tidskrift, stoppades 1947 av de amerikanska militärmyndigheterna. Så följde i dess ställa »Gruppe 47» som ju helt förskrev sig åt skönlitteraturen.

Det nya väldiga översiktsverket över litteraturen i DDR – »von einem Autorenkollektiv unter Leitung von *Horst Haase* und *Hans Jürgen Geerdts, Erich Kühne, Walter Pallus*» – presenteras högtidligt av författare, utgivarkollektiv och redaktion, liksom av förlaget *Volk und Wissen,* »zu Ehren des IX Parteitages der SED». En framskjuten företrädare för den officiella kulturpolitiken i DDR är Kurt Hager (»Mitglied des Politbüros und Sekretär des Zentralkomitees der SED»), som har gett ut boken *Zur Fragen der Kulturpolitik der SED* (1972). Här talas om den socialistiska kulturen i DDR »als die Kultur der Arbeiterklasse und der mit ihr verbündeten Klassen

und Schichten des Volkes. Dem gegenüber herrscht in der BRD die imperialistische, volksfeindliche Verfallskultur.» En lika skarp polemik mot de kulturella förhållandena i BRD möter man i inledningen till det nya litteraturhistoriska översiktsverket. Kurt Hager är åberopad; några rader citeras från hans bok om DDR som den enda rättmätige arvtagaren, »die einzig rechtmässige Erbin aller fortschritlichen geschichtlichen Leistungen und Traditionen, allen Strebens nach einem menschenwürdigen Dasein». Hager framhåller som en betydelsefull uppgift »die weitere kritische Aneignung des 'klassischen Erbes'», men vad han vill lägga huvudvikten vid är uppenbarligen det samlade arvet från arbetarrörelsens »proletär-revolutionära och socialistiska konst». Detta markanta erkännande av proletärlitteraturens betydelse och pionjärinsats är i DDR något ganska nytt; länge nog har sålunda som vi skall se en dylik fullare uppskattning stött på patrull inom den östtyska litteraturpolitiken. I *Geschichte der Literatur der Deutschen Demokratischen Republik* ansluter man sig nu emellertid till den av Kurt Hager företrädda uppfattningen; jag citerar från »Einleitung»:

Auf dialektische Weise vereinigen sich in der sozialistischen Nationalliteratur der DDR Kontinuität och revolutionär Neues. Das trifft für alle Perioden ihrer Entwicklung zu, wenngleich die Gewichtigkeit und die Tendenz des Verhältnisses zum literarischen Erbe sich wandelten. Besonders eng ist die Beziehung zu den Traditionen der proletarisch-revolutionären Literatur und der Literatur des kämpferischen Antifaschismus. Hatten die Schriftsteller nach 1945 auch wesentlich andere Aufgaben zu lösen, so waren doch die bedeutenden Werke dieser Literatur, das Wissen um ihr Zustandekommen und die theoretischen Erkenntnisse ihrer Verfasser eine feste, gute Grundlage. Hinzu kam, dass sich die meisten bedeutenden Schriftsteller, die in der proletarisch-revolutionären Literaturbewegung gewirkt und danach den Kern der Literatur des kämpferischen Antifaschismus dargestellt hatten, im Osten Deutschlands niederliessen. Solche Persönlichkeiten wie Johannes R. Becher, Willi Bredel, Bertolt Brecht, Friedrich Wolf, Erich Weinert, Anna Seghers, Hans Marchwitza, Ludwig Renn, Arnold Zweig und Eduard Claudius widmeten sich sofort nach ihrer Heimkehr der antifaschistisch-demokratischen Erneuerung, später dem sozialistischen Aufbau; sie verkörpern mit ihrem Leben und ihrem Werk eine ununterbrochene Tradition: von der proletarisch-revolutionären Literatur und der antifaschistischen Literatur der dreissiger und vierziger Jahre bis in die Gegenwart.

I den antifascistiska kampen under kriget hade ju borgerliga och proletära författare slutit upp i gemenskap; man kom från båda hållen varandra till mötes i folkfrontsideologins tecken. *Der Kulturbund,* utgivare av tidskriften *Der Aufbau,* var heller inte berett att ställa proletär och klasskampspräglad litteratur i förgrunden. »Noch in Oktober besuchte der Präsident des Kulturbundes, Johannes R. Becher, den 84-jährigen Hauptmann in Agnetendorf, um ihn zur 'Mitarbeiter am demokratischen Aufbau' zu gewinnen», påpekar Lutz-W. Wolff i sin uppsats »Proletäre Betriebsromane 1948–1956». »Nicht zuletzt unter dem Eindruck der anti-proletarischen Konzeption des 'Sozialistischen Realismus', die Georg Lukács seit Beginn der Volksfrontpolitik vertreten hatte, strebte die KPD nicht mehr nach den Auseinandersetzung, sondern nach Aussöhnung mit den bürgerlichen Lite-

ratur – was auf der Grundlage des bürgerlichen Humanismus und Antifaschismus auch durchaus möglich schien.» Det är av intresse att följa den fortsatta reaktionen bland de författare som en gång hade gått i spetsen för den proletär-revolutionära litteraturen. De proletära verken från 1920-talet hade tillkommit i en fas av häftiga uppgörelser mellan SPD och KPD. »Angesichts der Gründung der Einheitspartei [SED grundades 21 april 1946] mussten solche Erinnerungen als Störfaktor gelten; wohl auch aus diesem Grunde kam eine unmittelbare Anknüpfung an die problematisch-revolutionäre Literaturtradition nicht in Frage.» (Lutz-W. Wolff.) Werner Mittenzwei medger i sin Brecht-studie i *Sinn und Form* (1976, h. 6) att den av Becher initierade kulturpolitiken såtillvida var behäftad med en motsägelse, »als sie an die proletarisch-revolutionären Kunsttraditionen bewusst nicht anknüpfte. Die grosse Experimentierphase der sozialistischen Kunst und marxistischen Ästhetik vor 1933 blieb weitgehend im Dunkel der Vergangenheit.»

Willi Bredel som i DDR snart framstod som en av de kulturella förgrundsfigurerna, dokumenterade ju i och med den ovan berörda romantrilogin sin proletära medvetenhet, men han kunde också som Wolff framhåller varna för »eine proletkultartige Einengung der Literatur»! 1930 hade han i fängelse skrivit strejkskildringen *Maschinenfabrik N & K,* av Lukács i *Die Linkskurve* visserligen betecknad som alltför reportagemässig och okonstnärlig. Tjugo år senare utgav han *Fünfzig Tage* (1950), en blandning av reportage och berättelse; vad det gäller är uppbyggnaden av en by i Thüringen som har förstörts av en oväderskatastrof. »Der Arbeitschriftsteller fand freilich keinen Zugang mehr zum Bewusstsein der Arbeiter oder besser: er suchte ihn gar nicht. Durch Jahre des Exils und der Volksfrontpolitik von seinen proletarischen Anfängen entfremdet [...] macht Bredel aus der Aufbauaktion einen Paradenfall für die klassenübergreifenden Versöhnung von Menschen aus allen Schichten in antifaschistischer Solidarität.» I det av kriget förstörda Tyskland ställdes författarna i öst inför uppgiften att litterärt gestalta själva det nödvändiga uppbyggnadsarbetet. I och med DDR:s officiella grundande 1949 skedde den första konsolideringen på den väg man valt; därpå följde en period av *Aufbau* med satsning framför allt på den tunga industrin. I samband härmed blev den socialistiska realismen av stalinistisk modell mönsterbildande för författarna. Walter Ulbricht krävde 1951 i egenskap av »Generalsekretär des ZK der SED» att litteraturen skulle framställda »die Helden unseres Volkes» så realistiskt att all ungdom fann sin förebild. På SED:s andra partikonferens i juli 1952 förklarade så Ulbricht konstnärernas uppgift vara att i kulturrevolutionens tecken »dem Leben vorauszueilen und durch ihr Schaffen Millionen Menschen für die grossen Aufgaben des Aufbaus des Sozialismus zu begeistern». Trots en uppmaning att söka närmare förbindelse »mit den werktätigen Menschen besonders mit den besten von ihnen», hotade onekligen appellen i sin högspändhet att fjärma författarna från verkligheten.

I juni 1953 uppstod arbetarrevolter såväl i Östberlin som i andra städer; sovjetisk pansar slog ner upproret. På författare och intellektuella utövade dessa händelser en traumatisk chock, konstaterar Wolff. »Für die ehemaligen Emigranten schien das Misstrauen sich zu bestätigen, das sie gegenüber den deutschen Arbeitern gehegt hatten; den Schriftstellern, die über die Entstehung eines neuen Bewusstseins geschrieben hatten, musste ihr Werk als Selbsttäuschung und blinde Schönfärberei erscheinen. Sie hatten versagt – sowohl als Agitation wie auch als Seismographen.» (Händelserna i juni 1953 behandlas av Stephan Heym i boken *Fünf Tage im Juni,* utgiven först på hösten 1974 i München.) Under flera månader försvann nu totalt all berättande litteratur om arbetarna och deras villkor, konstaterar Wolff som särskilt har granskat tidskriften *Neue Deutsche Literatur,* för vilken Willi Bredel var chefredaktör; tidskriften bekände sig programmatiskt till den socialistiska realismens princip. Efter ett skede av defensiv gentemot »Gegenwarthstheman» gjorde sig efterhand i tidskriftens litteraturkritik ett nytt krav gällande som Wolff återger på detta sätt: »Der Mensch sollte deutlicher in den Mittelpunkt rücken. Gegenüber dem Plan und dem sozialistischen Aufbau sollten die persönlichen Bedürfnisse [...] betont werden.» Wolff påpekar att Willi Bredel vid den fjärde författarkongressen i januari 1956 erkände att han fann ordet »ideologi» behäftat med »eine gewisse Kälte»! En allmän enighet rådde vid denna kongress om att det nya stoff som samtidslitteraturen gripit sig an med, inte hade fått en tillräckligt konstnärlig bearbetning. Medan Bertolt Brecht i sektionen för dramatik förklarade att det bara var »mödan värt att sörja för talangerna, om möjligt stora talanger», menade Willi Bredel: »Wir müssen alles tun, um alle Begabungen, besonders die in der Arbeiterklasse zu fördern, zu entwickeln.» Brecht framhöll att konstnärliga experiment var av nöden och Stephan Hermlin gjorde sig likaså till talesman för en experimenterande litteratur. Chrustjovs anti-Stalintal den 28 februari 1956 hade återverkningar också på författarna i DDR och kom dessa att vädra morgonluft. På sommaren 1956 hälsade Alexander Abusch, kommunist av gamla stammen och nu hög SED-funktionär, också »Künstler mit anderen Schaffensmethoden, also auch Nichtrealisten», välkomna som bundsförvanter i DDR. »Das liessen sich unorthodoxe Marxisten wie die Harich-Gruppe oder die in der Redaktion des *Sonntag* nicht zweimal sagen und gingen sofort zur kulturpolitischen Offensive über. Das gleiche tat Hans Mayer, der in seinem Vortrag *Zur Gegenwartslage unserer Literatur* vom 28. November 1956 die 'Stagnation und Sterilität' der Literatur auf ihr 'sektierisches' Sichabschliessen von den grossen 'Moderne' des 20. Jahrhundert zurückführte [...] Die Unruhen in Polen und der Ungarn-Aufstand [...] bereiteten diesem 'liberalen' Zwischenspiel freilich ein schnelles Ende.» För denna historieskrivning svarar Jost Hermand i sin medryckande och provokativt skrivna uppsats *Das Gute Neue und das Schlechte-Neue: Wandlungen des Modernismus-Debatte in der DDR seit 1956.* (Peter Uwe Hohlendahl och

Patricia Herminghouse (Hrsg.): *Literatur und Literaturtheorie in der DDR.* edition Suhrkamp. Suhrkamp Verlag 1976.) I och med att man inom den officiella litteraturpolitiken hade tagit den socialistiska realismen på entreprenad, blev »formalismen» en självklar måltavla. En ny våg av attacker mot »modernism», »abstraktionism» osv. följde omedelbart på Chrustjovs fördömande i ett nytt tal sommaren 1957 av de författare som inte var beredda att erkänna statens och partiets bestämmanderätt över litteraturen. »Auf der Kulturkonferenz im Oktober 1957 legte daher das Zk der SED ein Literaturkonzept vor, das wie im Jahr 1951 wieder einen ausgesprochenen 'nationalen' Charakter trug und sich mit aller Entschiedenheit von der 'kapitalistischen Dekadenz der Kultur Westdeutschlands' abzuheben suchte.» (J. Hermand.) *DDR 1956: Tauwetter, das keines war* blir Hans Mayers beska slutsummering i en uppsats i *Frankfurter Hefte* (1976, h. 11 o. 12). När reaktionen och repressionen gjorde sig gällande, var också Alfred Kurellas stund inne. »Nun entstand in Alfred Kurella, am Ende der Tauwetterperiode, ein Ideologe der Rechtgläubigkeit.» Mayers uppsats ger mycken värdefull inside information. Av Becker, som dog 1958, ger han en fängslande porträttskiss.

Att följa alla turerna inom den östtyska kulturpolitiken kommer här inte på tal, alla växlingarna mellan »töväder» och perioder av mer eller mindre hårda konfrontationer partifunktionärer och författare emellan. Jag avser enbart att ge en skiss, en konturteckning som bakgrund för en följande, mer fördjupad studie i den socialistiska realismen i DDR. Det föreligger alltifrån mitten av 1960-talet i BRD en rad arbeten om DDR-litteraturen, om också ett mer sakligt och positivt intresse egentligen först har börjat manifestera sig inom germanistiken i väst under de allra senaste åren; de båda av förlaget J. B. Metzler (Stuttgart) 1975 utgivna böckerna *Einführung in die Literaturgeschichte der DDR* och *Einführung in Theorie, Geschichte und Funktion der DDR-Literatur,* vittnar om hur rejäla framstötar nu görs mot »eine Enttabuisierung des Themas DDR» inom undervisning och litteraturforskning. Också litteraturkritiken får sin beskärda del av intresset. Michael Krüger förklarar provokativt i *Tintenfisch 7. Jahrbuch für Literatur (1974):* »In der DDR gibt es etwas, was hierzulande nur noch vom Hörensagen bekannt ist: eine öffentliche Literaturdiskussion. Sie wird in der Akademie, im Schriftstellerverband, in den mit hoher Auflage erscheinenden Literaturzeitschriften, auf Podiumsdiskussionen geführt; Teilnehmer sind Autoren, Kritiker, Literaturwissenschafler, Leser, auch Vertreter der Bürokratie.» De många repressiva åtgärderna i DDR på senhösten 1976 ställer onekligen Krügers uttalande i en ironisk belysning. Men också dessa händelser visar ju på sitt sätt att litteraturen tas på allvar!» In der DDR geniessen die Schriftsteller Augmerksamkeit weit hinaus über einen kleinen Kreis der Kenner. Das hat positive und negative Konsequenzen»; så

inleder Manfred Jäger sin bok *Sozialliteraten. Funktion und Selbstverständnis der Schriftsteller in der DDR.* (2. Aufl. Westdeutscher Verlag 1975.)

Geschichte der Deutschen Demokratischen Republik berör, men bara i en not (s. 789), litteraturhistoriska översiktsverk av Konrad Franke, Fritz J. Raddatz och Hans-Dietrich Sander, som utkom i BRD 1971/72 och som är ägnade litteraturen i öst. Dessa författares tillvägagångssätt är helt snedvridet, betonar man:

> Methodisch gehen die Verfasser dieser Arbeiten zumeist so vor, dass sie bestimmte Auseinandersetzungen über ideologische oder ästhetische Mängel einzelner literarischer Werke, die in der DDR stattgefunden haben und zum Alltag der sozialistischen Literaturgesellschaft gehören, völlig isoliert betrachten und als das Wesen der Sache ausgeben. Der historisch bedeutsame Gewinn, der dem Schriftsteller als Mitglied der Partei der Arbeiterklasse oder im engen Bündnis mit ihr erwächst und den die Schriftsteller selbst immer wieder gewürdigt haben, kann bei einer solchen fragwürdigen Verfahrensweise natürlich nicht anerkannt werden; er wird vielmehr bewusst verschwiegen.

De tre arbeten som föranleder denna kommentar, blir föremål för en ingående behandling i Hermann Kählers ironiskt slagfärdiga inlägg *Der kalte Krieg der Kritiker* (Akademie-Verlag. Berlin 1974). »Franke, Raddatz und Sander waren nicht die einzigen, die zu dieser Zeit in der BRD die DDR-Literatur entdeckten, aber ihre Publikationen sind bezeichnend für die Varianten des Rückzugsmanövers des bürgerlichen Literaturkritik von den Bastionen des Totschweigens», förklarar Kähler.

Om denne österttyske litteraturkritiker haft möjlighet utsträcka sin översikt över litteraturforskningen i BRD över ännu ett par år, skulle han ha kunnat registrera en mer positiv trend. Behandlingen av *Bitterfeld,* detta skiljemärke inom österttysk kulturpolitik, är ett talande exempel härpå. »Für jene, welche die DDR-Geschichte ausschliesslich unter der Perspektive der Frost-Tauwetter-Dialektik des Kalten Krieges sehen, war Bitterfeld selbstverständlich ein neuer Frost», konstaterar David Bathrick (amerikansk germanist) i *Basis,* 6 (1976) i en recension av Ingeborg Gerlachs arbete *Bitterfeld. Arbeiterliteratur und Literatur der Arbeitswelt in der DDR.* (Scriptor 1974.) »Jene, die auch heute noch zwischen Kunst und Politik einen säuberlichen Trennungsstrich ziehen und Bücher über die 'Geschichte der schönen Literatur in der DDR' schreiben, beurteilen Bitterfeld notwendig als 'Fiasko' (Sander), als eine Art 'Lebensmittel' (Franke) oder antikommunistisch als blosse 'Propagandaliteratur' (Bilke).» Ingeborg Gerlach däremot gör ett försök att bestämma Bitterfeld-rörelsens funktion inom den politiskt-ekonomiska och samhälleliga utvecklingen i DDR. »Es ist das Verdienst dieses Buches, dass es unseren Blick wieder auf das zentrale Problem zurücklenkt, wie man Arbeiter am Kulturprozess beteiligen kann und wie diese Fragestellung aufs engste mit dem Aufbau des Sozialismus in der DDR schlechthin zusammenhängt.»

DDR slog i och med den första Bitterfeld-konferensen 1959 ostentativt in

på en ny kulturpolitisk kurs. »Der Bitterfelder Weg, das ist die Marschroute, die wir nach demokratischer Aussprache mit Künstlern und Werktätigen gewählt haben», fastslog Walter Ulbricht 1964 vid den andra, uppföljande Bitterfeld-konferensen. I »Textanhang» till *Einführung in die Literaturgeschichte der DDR* finns i utdrag återgivna Ulbrichts och Alfred Kurellas tal vid de båda konferenserna; min här nödtvunget korta och koncentrerade redogörelse bygger vidare på Frank Trommlers uppsats *Prosaentwicklung und Bitterfelder Weg,* först publicerad i *Basis,* 3 (1972), och något utvidgad, omtryckt i *Einführung in Theorie, Geschichte und Funktion der DDR-Literatur.* I samma bok ingår en annan uppsats som jag funnit speciellt värdefull för mina syften, nämligen Jürgen Scharfschwerdts studie *Die Klassikideologie in Kultur-, Wissenschafts- und Literaturpolitik.* På ett till synes paradoxalt vis ställde de båda Bitterfeld-konferenserna i förgrunden å ena sidan arbetarnas egen högst reella verklighet, å den andra Weimarklassicismen; »Weimar und Bitterfeld» blev något av ett fältrop! Författarna stod inför kravet att ge upp sin borgerliga livsform och i stället gå ut för att arbeta »*an der Basis*», och till arbetarna själva riktades uppmaningen: »Greif zur Feder, Kumpel, die sozialistische Nationalkultur braucht dich!» 1953 hade i den kulturella återuppbyggnadens tecken beslut fattats om grundandet av »Nationale Forschungs- und Gedenkstätten der klassischen deutschen Literatur in Weimar». Tio år senare föranstaltade dessa en större utställning, »Arbeiterbewegung und Klassik» (1964–66; i november 1964 hölls i anslutning härtill en konferens med tonvikten lagd vid »Probleme der Rezeption des klassischen Erbes»).

För själva appellen »Weimar und Bitterfeld» svarade Alexander Abusch: »diese beiden Begriffe werden eins in dem Begriff des sozialistischen Humanismus». Alfred Kurella talade i sin tur gång efter annan om hur det för arbetarklassen gällde att »storma kulturens höjder». »Wir haben auf dem V. Parteitag die Arbeiterklasse aufgefordert», konstaterade han i ett anförande på den första Bitterfeldkonferensen, »nach dem Staat und der Wirtschaft auch die Höhen der Kultur zu stürmen und von ihnen Besitz zu ergreifen. Wir wissen alle, dass diese Aufforderung die Aufgabe in sich schliesst, viele Höhen der Kultur erst selbst zu errichten.» När Kurella 1961 ånyo tillgrep samma bild, lade han ut symboliken på följande sätt: »Die riesige Erbschaft an kulturellen Errungenschaften, die die Menschheit in vielen Tausenden von Jahren in wachsendem Tempo und mit wachsendem Erfolg geschaffen hat, lässt sich sehr wohl unter dem Bild einer grossen Anhöhe, eines Berges verstehen. [...] Jawohl, diese Höhen müssen gestürmt werden.» Författarna i sin tur måste ut på verkstadsgolvet, ut bland arbetare och bönder. »Glaubt einer der Genossen Schriftsteller», frågade Ulbricht, »dass es möglich ist, grosse Kunstwerke zu schaffen ohne jede Kollektivität der Arbeit? Das ist nicht möglich. Der junge Schriftsteller, der im Betrieb das neue Leben studiert, mit den Arbeitern spricht, sich mit ihnen berät [...] hat einen grossen Kreis von Mitarbeitern von

Kritikern.» Med Maxim Gorkij-institutet i Moskva som förebild grundades 1955 *Johannes R. Becher-Institut* i Leipzig. Det har blivit ett genomgångsställe för nästan alla yngre författare i DDR, konstaterar Bernhard Greiner i sin bok *Die Literatur der Arbeitswelt in der DDR* (Quelle & Meyer 1974). »Das durch Stipendien ermöglichte Studium unfasst drei Jahre: erstes Jahr: allgemeinbildendes Studium, zweites Jahr: Literatur-Studium, drittes Jahr: schriftstellerisches Praktikum in Betrieben (Redigieren von Betriebszeitungen etc.).» Detta sistnämnda led, »Praktikum i Betrieben», infördes just i samband med den första Bitterfeldkonferensen. (Jfr *Einführung in die Literaturgeschichte der DDR,* s. 64.) Otto Gotsche, författare och kommunist av gamla stammen, var en av huvudinitiativtagarna till »die Bewegung schreibender Arbeiter». Tio år efter den första Bitterfeldkonferensen fanns över 250 cirklar av »skrivande arbetare». Kritiska röster gjorde sig emellertid hörda; så talade Anna Segters vid ett tillfälle om sina skrivande kumpaners »söndagstyska»!

Representativt för den nya kursen var Franz Fühmanns reportage *Kabelkran und Blaue Peter* (1961). Några år senare sade emellertid Fühmann ärligt och öppet ifrån att den »Betriebsroman» man väntade av honom, måste förbli oskriven; han förmådde nämligen inte återge en arbetares tankar och känslor. Först en yngre författargeneration kunde skaffa sig en för denna uppgift nödvändig förtrogenhet med produktionsprocessen, menade han. Flera orsaker befrämjade ett återupplivande i DDR av den proletära traditionen; en i och med avstaliniseringen reviderad samhällssyn ställde åter klassmotsättningarna i focus, och Georg Lukács gällde efter händelserna i Ungern 1956 inte längre som en auktoritet. »Wenn auch der Hauptanlass für den Beginn einer kritischen Abwendung von Lukács' Denken in dessen Beteiligung am Ungarn-Aufstand von 1956 zu suchen ist, so sind jedoch die tieferen neuen, ideologischen Voraussetzungen der Kritik in einer Entwicklung zu lokalisieren, die als selbständige ökonomisch-gesellschaftliche und kulturpolitische Entwicklung etwa 1957/58 beginnt und 1963, auf dem VI. Parteitag, ihren ersten grossen Abschluss findet. Diese Entwicklung aber führte auf kulturpolitischem Gebiet von der humanistischen Kulturrevolution zum Postulat und Programm einer neuen sozialistischen Kulturrevolution.» (J. Scharfschwerdt.) Begreppet »Ankunftsliteratur» lanserades i anknytning till Birgitte Reimanns berättelse *Ankunft im Alltag* (1961); Ulbricht hade just vid den första Bitterfeldkonferensen framhållit att författarna borde beskriva, »wie die Menschen in ihrer täglichen Arbeit die Aufgaben lösen, wie sich neue Beziehungen zwischen den Menschen entwickeln, wie sich der neue Mensch formt». Vid den andra konferensen skulle så Ulbricht själv hävda att »der Bitterfelder Weg» hade bevisat sin fruktbarhet i och med att den hade präglat en ny typ av socialistisk »konstnärspersonlighet». »Es hat sich ein neues Verhältnis der Fremdschaft und der Zusammenarbeit zwischen der Macht der Arbeiter und Bauern und dem sozialistischen Künstler herausgebildet, und

die Arbeiterklasse ist zur bestimmenden Kraft auch im kulturellen Bereich geworden.» Ulbricht påminde om hur man uppmanat arbetare och bönder att storma kulturens höjder. »Die Aneignung des kulturellen Erbes und die künstlerische Bewältigung unserer Gegenwart bestätigen dass es prinzipiell keine Grenzen für das künstlerische Schaffen der Werktätigen gibt.» Hos Walter Ulbricht och Alfred Kurella möter sannerligen en bildningsentusiasm som kan göra en gammal Ellen Key-läsare varm om hjärtat; också hon drömde ju vackert om arbetarklassens bildningsintresse. Det gäller om flera av de prominenta äldre dignitärerna i DDR att de hade vuxit upp i en kulturell miljö sådan den företräddes av en borgerlig medelklass; den blivande kulturministern Johannes R. Becher bekände visserligen 1937 att Bach, Beethoven, Schiller och Goethe hade stått honom ända upp i halsen under hans uppväxttid och som medlem av BPRS talade han ännu bara om enstaka »beståndsdelar» av det kulturella arvet som värda att ta vara på. (*Einführung in Theorie, Geschichte und Funktion der DDR-Literatur,* s. 154, not 12.) Emellertid skulle klassicismen, »die Klassik», som Jürgen Scharfschwerdt anmärker, i DDR få en så avgjord ideologisk »Vor- und Leitbildcharakter [...] dass immer weniger das konkrete geistige und literarische Werk dieser Klassik in seinen komplexen historischen Intentionen und Abhängigkeiten angesprochen als vielmehr nur ein allgemeiner, höchst verschwommener Humanismusgedanke gemeint war, in dem alles Gute, Wahre und Schöne der Vergangenheit, 'alles Hohe und Schöne der deutschen Geisteslebens' zusammengefasst erschien, der in seiner abstrakt-sterilen Idealität nun für die gesamte, äusserst diffuse kulturelle Regeneration des Volkes eingesetzt werden konnte». För denna onekligen välbefogade reflexion svarar sålunda en västtysk litteraturforskare, men i sin uppsats om »die Klassikideologie» i DDR:s kultur- och litteraturpolitik ger Jürgen Scharfschwerdt också flera belägg för att en mer *kritisk* tillägnelse av »det kulturella arvet» har börjat göra sig gällande i öst på de senaste åren. Att utvecklingen går åt det hållet bestyrks ytterligare av Dieter Klisches intelligenta lilla studie *Zur Tradition sozialistischer Erbeauffassungen* i *Weimarer Beiträge* 1976 (h. 3). När Klische här försöker visa på en *tradition* av kritisk tillägnelse inom marxistisk litteraturkritik, vill han också själv just tillämpa ett likartat kritiskt förhållningssätt: »Kritische Aneignung kann auch hier nur bedeuten, die sozialistischen Erbeauffassungen auf die jeweilige historische Phase des Klassenkampfes, die jeweilige Praxis der Ideologie und Literatur, auf die jeweiligen literarischen Rezeptionsbedingungen zu beziehen.» Klische utgår från Franz Mehring men uppehåller sig mest vid dennes medarbetare Carl Korn, som 1908 publicerade uppsatsen *Proletariat und Klassik.* Här föreligger åtminstone ansatser till ett funktionellt »Erbebegriff», hävdar Klische. »Einer besitzenden Klasse wird alles, auch ihre Bildung, zum toten Besitz, einer aufstrebenden Klasse gilt auch die Bildung nur als Tat», heter det uppfordrande hos Korn. Denne fann en viktig beröringspunkt mellan »Klassik» och proletariat i begreppen *humani-*

tet och *solidaritet*; han sammanställde Schillers jubelrop »Dieser Kuss der ganzen Welt» med arbetarklassens mobiliseringsparoll »Proletarier aller Länder vereinigt euch». Men Korn, Mehring själv liksom också Clara Zetkin attraherades lätt enbart av hänförelsen, av ett socialt patos som slog emot dem i de gamla texterna; »so hielt sich ein sehr wiedersprüchliger Begriff des Erbes, eine Art Dualismus von erbbarem sozialem Pathos der bürgerlichen Utopien und nicht erbbarer bürgerlicher Ideologie», invänder Klische. Vid det revolutionärt kampmässiga inom den äldre tyska litteraturen upphåller sig också Elisabeth Simons i sin uppsats *Revolutionäre Literaturtraditionen der Arbeiterklasse in der DDR.* (*Weimarer Beiträge* 1972, h. 3.) Simons hade 1964 framträtt som riktningsgivare inom den östtyska litteraturforskningen (*Nächste Aufgaben der Literaturgeschichte in der DDR. Einheit,* 19). Författarna hade uppmanat litteraturforskarna »nun auch ihrerseits den Bitterfelder Weg einzuschlagen», konstaterade hon. Och hon menade att man för litteraturhistorien borde dra nytta av de utkast till den tyska arbetarrörelsens historia som de marxistiska historikerna i DDR hade publicerat. (Jfr min uppsats i *Samlaren* 1975, s. 94.)

Ulbricht förklarade vid den andra Bitterfeld-konferensen att författare och konstnärer själva mer än förut måste förstå att ta ansvar för kulturpolitiken, och han anklagade direkt vissa »Künstler und Wissenschaftler» för att ha »eine naive, um nicht zu sagen anarchistische Vorstellung vom Sozialismus als einer Gesellschaft, in der jeder machen kann, was ihm beliebt». Den mer toleranta kulturpolitik som hade tillämpats i DDR närmast »efter muren» (gränsen spärrades 13 aug. 1961), praktiserades nu ej längre. Ännu spändare blev läget i och med »11 Plenum des Zk der SED» i december 1965, då den kulturella och ideologiska samexistens för vilken Sartre hade gjort sig till förespråkare på världsfredskongressen i Moskva 1962, blev skarpt avvisad i likhet med andra »revisionistiska» tänkesätt. »Louis Fürnberg schrieb das schöne Lied: 'Die Partei hat immer recht'», erinrade Kurt Hager. »Das gilt für die Vergangenheit, und das gilt für die Gegenwart und die Zukunft.» (Citerat från *Neuere DDR-Literatur. Texte und Materialen für den Deutschunterricht.* Hrsg. von Hedwig Walwei-Wiegelmann. Ferdinand Schöningh, Paderborn 1975. 2, erweiterte Aufl.) En restriktiv åtgärd som nu vidtogs var inrättandet av en »Büro für Urheberrechte», vars tillstånd DDR-författarna skulle inhämta före publicering i utlandet. Den inhemska bokutgivningen står under kontroll av Kulturministeriet med dess övervakning av hela förlagsväsendet.

Under 1960-talets första år hade det funnits utrymme för en livlig debatt i konstnärliga frågor, därom vittnar inte minst de litterära tidskrifterna. »Bis 1965 war in der *Neuen Deutschen Literatur* fast ununterbrochen von Böll, Frisch, Weiss, Walser, Enzensberger [...] und anderen Westautoren die Rede gewesen, ja, Abusch hatte im November 1965 in dieser Zeitschrift noch Walser, Weiss und Böll als die besten 'humanistischen Schriftsteller' der Bundesrepublik gelobt. All das hört jetzt plötzlich auf. Von

1966 bis 1971, der letzten Phase des Ulbrichtschen Regimes, ist sowohl in *Sinn und Form* als auch in der *NDL* von westdeutscher Literatur fast keine Rede mehr; selbst zu Polemiken lässt man sich in diesen Jahren kaum noch herab.» (J. Hermand.) Händelserna i Tjechoslovakien togs till intäkt för riktigheten av den företagna uppgörelsen med alla ideologiska infiltrationsförsök. Det livliga Kafka-intresse som hade manifesterats på en konferens i maj 1963 på slottet Liblice nära Prag, visade sig vara en svala som inte gjorde någon sommar. Harry Järv som i sin uppsats »Orgier i kafkaism» (*Läsarmekanismer. Essäer och utblickar* (1971)) behandlat uppmjukningen av kulturpolitiken i öststaterna på 1960-talet, redogör också för den följande snabba åtstramningen. Den 28 januari 1968 höll DDR:s kulturminister Klaus Gysi ett festtal i Weimar vid den tyska nationalteaterns 20-årsjubileum. »Hans tal handlade om vilket arv man skulle bekänna sig till i DDR. Det var en fråga med politisk aktualitet, sade han; just i dessa dagar har den visat sig vara oupplösligt förknippad med frågan om revolution och kontrarevolution. 'Vilket arv passar oss? Faust eller Gregor Samsa? Faust, människan som förevigar sig i sitt verk, som med historisk rätt kan säga: Se, spåren av min dag på jorden kan i eoner ej förgå. Eller passar oss Gregor Samsa, som en morgon vaknade upp i sin säng ur oroliga drömmar och fann sig förvandlad till en otäck insekt?'» (Gysis tal återgavs i ett par östtyska tidningar.) På hösten samma år förklarade Walter Ulbricht i DDR:s statsråd: »Men låt oss tala öppet: krisen i den Tjeckoslovakiska Socialistiska Republiken förbereddes genom det ideologiska samgåendet av talrika konstnärer och vetenskapsmän, genom deras isolering från arbetarklassen och genom felbedömningen av den västtyska senkapitalismen.» Harry Järv anmärker torrt att Ulbricht misstog sig: relationerna var bättre i Tjeckoslovakien mellan intellektuella och arbetare än i något annat kommunistiskt land under den ifrågavarande demokratiseringsprocessen.

Studentrevolten i BRD utgick från Berlin; den nya vänsterns fortsatta agerande på bredare front skedde utan sidoblickar på DDR, och här förhöll man sig också kallsinnig till de unga intellektuellas proteströrelse i väst. Det var fråga om en småborgerlig, anarkistisk riktning, betonade man[3] och Hermann Kähler applicerade i *Sinn und Form* 1971 en annan bagatelliserande aspekt: *Protest als Happening?* Väl kunde man erkänna den nymarxistiska vänsterrörelsens progressiva funktion inom det kapitalistiska samhället, men man vidhöll den kritiken att studenterna, påverkade av Herbert Marcuse som de var, inte förstod nödvändigheten av att inordna sig i den proletära klasskampen. Studentrevolten fick tidigt nog sina historieskrivare i BRD; så samlade Jürgen Habermas redan 1969 sina inlägg till en första

[3] Wolfgang Harichs pamflett *Zur Kritik der revolutionären Ungeduld. Eine Abrechnung mit dem alten und neuen Anarchismus* utkom 1971. En kortare version förelåg i Kursbuch 19 (Frankfurt a. M. 1969). Harich som suttit 9 år i tukthus, tog på detta sätt avsked av sin egen tidigare förment anarkistiska »otålighet».

summering, *Protestbewegung und Hochschulereform* (edition Suhrkamp). En revolution förestod inte, vare sig idag eller i morgon, försäkrade Habermas (podiumdiskussion 8/2 1968); men han förklarade att utan den europeiska arbetarrörelsen skulle inte det borgerliga klassamhällets förvandling till »die sozial rechtsstaatliche Demokratie» varit möjlig. »Die Linke ist es, die diesen Transformationsprozess weitertreibt und den drohenden Rückfall in ein autoritäres System verhindern will; sie ist es, die die Intentionen des Grundgesetzes realisieren will.» I fortsättningen skulle ju ett inslag av destruktiv anarkism spela reaktionen i händerna. »In einigen rasch isolierten Gruppe einer extremen Minderheit pervertierte der ursprünglich moralische Antrieb zu Anarchismus und wachsender Gewalttätigkeit», konstaterar Dieter Lattmann i *L 76,* en ny politisk och litterär paperbacktidskrift som utges av Heinrich Böll, Günther Grass och Carola Stern och vars första nummer förelåg på förhösten 1976. Lattmann, som varit ordförande i författarförbundet i BRD och står som utgivare av *Die Literatur der Bundesrepublik Deutschland* (Kindlers Literaturgeschichte der Gegenwart in Einzelbände, 1973), höll öppningstalet vid 1976 års tyska germanistkongress i Düsseldorf; det återges nu i omarbetad och utvidgad version under titeln *Freiheit in der Bundesrepublik.* 1966 hade inneburit ett löftesrikt uppbrott, menade Lattmann, men alltsedan året 1973 befann man sig i Västtyskland »in einer Phase der emotionalen Gegenreformation». »Ohne Zweifel hat es dem Ansehen unseres Landes erheblich geschadet, dass eine ganze Generation geschnüffelt wird – noch dazu die erste deutsche Generation, die in einer stabilen Demokratie aufgewachsen ist.» Lattmann uppehåller sig vid följden för skolor och universitet av den nya inkvisitoriska övervakningen. Beträffande skönlitteraturen förklarar han att denna till stor del funnit sin väg »*in die neue Innerlichkeit*». »Diese Literatur beantwortet die veränderte Situation mit einer weithin eingestandenen Ratlosigkeit, die am deutlichsten spürbar bisher darin besteht, dass es die grossen faszinierenden Treffpunkte und Gemeinsamkeiten der späten sechziger und frühen siebziger Jahre nicht mehr gibt.» Germanistkongressen i Düsseldorf hade samlat 120 deltagare, varav 33 enades om att utfärda en »förklaring» mot extremistförordningens »politiska censur». *Die Welt* (9 april) ironiserade över den »samhällstillvända» germanistkonferensen med det ringa deltagandet och det är uppenbart att germanistiken förlorat mycket av sin renommé på mer konservativt håll i BRD under det senaste årtiondet. Inför valet hösten 1976 blev ju polariseringen särskilt häftig inom den tyska politiska debatten och universitetsprofessorerna hade att antingen sluta sig inom sitt elfenbenstorn eller offentligt bekänna färg. En rad professorer i Bremen offentliggjorde ett folkfrontsupprop, »Aufruf zur Bundestagswahl 1976», där de anbefallde ett samarbete mellan FDP, SPD och DKP – alltså också med det lilla västtyska, kommunistiska partiet. En av undertecknarna är germanist, Walter Jens (Tübingen). *Die Welt* (6 aug.) publicerade uppropet, men återgav på samma gång en längre, skarp replik av professor Karl

Steinbuch (Karlsruhe), där det bl. a. hette: »Man kann nicht zugleich mit der DKP für die Weltrevolution kämpfen *und* loyal für diesen Staat arbeiten.» Det skall tilläggas att DKP är ett i BRD lagligt parti; likväl drabbas dess medlemmar av yrkesförbudet, Berufsverbot, vars grundval är det s. k. radikalbeslutet, Radikalenerlass, som infördes i januari 1972.

Vad en *kritisk* tyskundervisning borde innebära, försökte det s. k. Bremerkollektivet klargöra i boken *Bestandsaufnahme Deutschunterricht. Ein Fach in der Krise* (1970). Utgivaren, framlidne Heinz Ide, konstaterar i en inledande uppsats: »Der Deutschunterricht muss begreifen, dass er sowohl zur blinden Anpassung erziehen kann wie auch zur kritisch-demokratischen Haltung.» När jag i *Samlaren* 1973 tryckte en uppsats om germanistikens kris hade ännu inte reaktionen i BRD på utbildningsområdet och inom kulturlivet överhuvud gjort sig gällande med full styrka. Förskjutningen mot ett allt ogynnsammare arbetsklimat avspeglas i förorden till den progressiva facklitteraturen inom ämnet germanistik. Jag har i föreliggande uppsats utnyttjat ett par mycket förtjänstfulla verk om litteraturen i DDR som förlaget J. B. Metzler 1975 gav ut; det ena är av litteraturvetenskaplig karaktär och det andra – *Einführung in die Literaturgeschichte der DDR* – är ett arbete »zur Praxis des Deutschunterrichts». Heinz Blumensath och Christel Uebach, den senare bokens författare, bemöter inledningsvis en väntad kritik; »Auch wird der Versuch, die kulturelle Produktion der DDR nüchtern beschreibend darzustellen, nicht ohne Kritik bleiben.» Det är nödvändigt, betonar de, att eleverna som bakgrund bibringas en elementär kunskap om marxismen-leninismen, ty mycket få av dem kan förväntas ha en sådan. »Vielmehr ist mit einem hohen Mass an pseudomarxistischem Oberflächenwissen zu rechnen. Z. B. sehen linksorientierte Schüler nicht immer die Notwendigkeit ein, ihre z. T. nur halbverstandene Theoriekenntnisse zu vertiefen und provozieren häufig mit verkürtzt und plakativ gebrauchtem marxistischem Vokabulär jene Schüler, die – ohne systematischen Anspruch – *ihre Aversionen gegen den Marxismus auch auf die DDR-Literatur und -Theorie ausdehnen und sich heute wieder verstärkt mit intellektfeindlicher Vehemenz selbst gegen den Erwerb von Sachkenntnis auf diesem Gebiet sperren.*» (Min kursivering.) En dylik spärr gentemot »temat DDR» har i själva verket existerat i BRD ända sedan det kalla krigets tid, menar bokens båda författare. Det är ett gott tecken, tycker jag, att *Deutschland-Archiv* (1976, nr 4) lovordar denna för halvårskurs vid tyska gymnasier avsedda *Einführung* och rekommenderar den också till allmänt bruk vid universiteten i Nyare tysk litteraturvetenskap.

Östpolitiken kom alltmer i debattens centrum i den senaste västtyska valkampanjen. Valutgången avvärjde en kursändring; och realiseras regeringens under valkampen presenterade handlingslinje kommer man bl. a. att eftersträva ett ökat vetenskapligt och kulturellt utbyte med DDR. Hans Arnold som förestår Kulturavdelningen vid Utrikesdepartementet i Bonn, har 1976 gett ut boken *Kulturexport als Politik? Aspekte deutscher aus-*

wärtiger Kulturpolitik (Horst Erdmann Verlag), där en av uppsatserna just behandlar *Das kulturelle Nebeneinander der Bundesrepublik Deutschland und der DDR.* Som en stötesten visar Arnold på den av DDR-ledningen – Honecker och Kurt Hager apostroferas – propagerade uppfattningen att humanismens kulturella och konstnärliga traditioner utgör DDR:s »rechtmässige Erbe» och »ureigenste Sache». Medan Hans Arnold vill tala om två »statsnationer» men om *en* tysk kulturnation, replikerar den östtyske kulturministerns ställföreträdare Klaus Köpcke i ett tal i Weimar: »So wird versucht, die humanistischen und selbst sozialistischen Traditionen den Zielen und Zwecken der imperialistischen Gesellschaft dienstbar zu machen.» (Arnolds uppsats finns publicerad redan 1973; Höpckes kritik från augusti 1975 återges nu i boken i ett P.S.) Höpcke anklagar Arnold vidare för att i och med »der Konzeption vom verbindlichen Erbe» vilja dra fördel av den fredliga samexistensen, »wie sie durch Helsinki [...] entscheidend gefördert wurde». Någon högre grad av försonlighet återspeglar ju inte dessa uttalanden. Arnold slutar också sin uppsats med den försiktiga reflexionen att framstegen i fråga om »das deutsch-deutsche Nebeneinander» måste bli »ein langwieriger, gleichermassen in die innenpolitischen Entwicklungen in der BRD und in der DDR eingebetteter Prozess».

»Historiebild och historiemedvetandet under 1900-talet» var ett tema som stod i förgrunden vid den trettiförsta västtyska historiekongressen 1976 i Mannheim. Segrarna i väst och öst hade behandlat tyskarna som »kriminella patienter», men nu var läget helt förändrat, framhöll Hellmuth Duwald (Erlangen). En kännare av östeuropeisk historia, Gotthold Rohde (Mainz), uppehöll sig vid »die eifrige Pflege des offiziellen 'Bildes'» inom östblocket och exemplifierade hur man där vårdar sig om sina historiska traditioner. »Nähme man derartige Kriterien als ausreichend hin, so sei der Ostblock uns hier weit voraus. Fragt sich nur, so Rohde, ob diese Kriterien für die Wahrheitsfindung genügen?» (*Die Welt* 20 sept. 1976.) De kulturella traditionernas främste vårdare i DDR är professor Walter Dietz i sin egenskap av Generaldirektor der Nationalen Forschungs- und Gedenkstätten der klassischen deutschen Literatur. Vid den tjugonde internationella »högskoleferiekursen» för germanistik i Weimar i juli 1976 ledde Dietz ett kollokvium över »Klassisches Erbe und sozialistisches Traditionsverhältnis». Den vanskliga avvägningsprocessen mellan »det klassiska arvet» och de socialistiska traditionerna kommer förvisso länge än att framstå som väsentlig – Tysklands gamla kulturella centrum ligger inte för inte i DDR.

Germanistikkongressen i Weimar samlade många utländska deltagare, 110 gäster från 34 stater. Två kom från USA och den ena var Patricia Herminghouse som i en bok behandlat kvinnobilden inom romanen i DDR. En frågeställning som togs upp vid kongressen var denna: »Vilken position kännetecknar kulturpolitiken i DDR efter SED:s nionde parti-

dag?» En utomstående betraktare kunde efter den åttonde partidagen i juni 1971 – Erich Honecker hade avlöst Ulbricht i maj – iaktta tendenser av olika slag; å ena sidan publicerades litterära verk som länge undanhållits läsarna och Ulrich Plenzdorf fick initiera en livlig debatt i och med sin klassikeradaption *Die neuen Leiden des jungen W.* (1973), å andra sidan uteblev inte restriktiva markeringar. Honecker förhöll sig själv negativ både till Plenzdorf och Volker Braun, och ett avgörande förbehåll var förenat med hans frihetsförklaring till konstskaparna vid den åttonde partidagen: »Wenn man von der festen Position des Sozialismus ausgeht, kann es meines Erachtens auf dem Gebiet der Kunst und Literatur keine Tabus geben.» Robert Havemann, den förutvarande professorn vid Humboldt-Universitetet, 1964 utesluten ur partiet, fullföljer sin regimkritik och har för ett samlingsband på Suhrkamp-Verlag skrivit uppsatsen *Die DDR in den Jahren nach Stalins Sturz;* han kommenterar här Honeckers uttalande på detta vis:

> Die Frage – das zeigte sich schneller als erwartet – war: Mit welchem Sozialismus? Die Antwort: Mit dem „realen" Sozialismus! Das hiess nichts anderes, als dass jede ernsthafte Kritik an dem realen Sozialismus der DDR – und natürlich auch der Sowjet-Union –, also überhaupt jede Kritik an der Politik der Partei, weiterhin nicht gestattet wird. Schon die ungeschminkte Schilderung der DDR-Wirklichkeit, ohne jede provokative Hervorhebung von Tatbeständen, die den Leser zum kritischen Nachdenken bewegen könnten, die einfache Beschreibung von Vorgängen, die jeder kennt, wie in Volker Brauns „Unvollendete(r) Geschichte", werden als eine Kritik empfunden, die bereits die Grenze des Zulässigen überschreitet.
>
> (Havemanns uppsats är förhandspublicerad i *Der Spiegel,* 1976, nr 42 (11 okt.).)

Vid den nionde partidagen som avhölls i maj 1976, fastslogs det att den nya kurs som Honecker hade inlett 1971, oförändrad skulle gälla också för de närmaste fem åren. »In der Stellungnahmen Honeckers, Hoffmanns und Willi Sittes zu kulturpolitischen Fragen wurde auch immer wieder die Vielfalt der Schreibstile und Darstellungsweisen in den Künsten begrüsst. Professor Sitte, der Präsident des Verbandes Bildender Künstler, brachte sogar insofern einen neuen Gedanken in die künstlerische Bestandsaufnahme, als er konstatierte: 'Nicht alles, was an Kunst in unserer Republik entsteht, können wir dem sozialistischen Realismus zurechnen. Auch jene Künstler, die von anderen Positionen aus eine humanistische Kunst schaffen, suchen engeren Kontakt zu den Zielen unserer sozialistischen Gedicht.'» (*Deutschland-Archiv,* 1976, nr 6.) Det har på sistone kommit att råda en anmärkningsvärd livaktighet inom skönlitteraturen i DDR; förlagen i BRD har också varit uppmärksamma härpå och en rad intressanta nyheter presenterades vid 1976 års bokmässa i Frankfurt (Jurek Beckers *Der Boxer,* böcker av Alfred Wellm, Reiner Kunze, Rolf Schneider m. fl.). I *Neue Deutsche Literatur,* augustihäftet 1976, ges en fyllig rapport, *Wirkung der*

DDR-Literatur auf die Leser in der BRD. Redaktionellt konstateras också i en ingress förekomsten av en progressiv litteratur i BRD, »eine demokratische und sozialistische Strömung». »Die von Walter Jens von rund zwei Jahrzehnten festgestellte unrealistische Ausklammerung der Arbeitswelt aus der Literatur ist überwunden.» Det var ett högst anmärkningsvärt faktum detta att *NDL,* som under mer än ett decennium har låtit den västtyska litteraturen falla bortom synranden, nu i det berörda häftet återgav bidrag av en mängd författare från *BRD.*

Det tedde sig också som en löftesrik signaländring när DDR på senhösten 1976 gav ett större antal östtyska författare utresetillstånd till Västberlin för att där läsa ur sina verk. Direkt sensationellt var att Wolf Biermann den 13 november i Kölns sporthall, packad till taket på läktaren, kunde hålla sin första offentliga konsert på tolv år. »Han försvarar och kritiserar sitt hemland, som han har valt själv, DDR. Han drömmer om en enhet mellan vänstern i öst och i väst.» (DN 14 nov.) När så Biermann den 16 november fråntogs sitt östtyska medborgarskap – *Neues Deutschland* inledde samma dag kampanjen mot honom i DDR – kunde det först synas som om SED-ledningens åtgärd föranleddes av att man reagerat mot hans frispråkiga uppträdande i Köln. Wolf Biermann kom själv snart till en annan uppfattning. I en stor intervju i *Der Spiegel* (1976, nr 48) förklarade han att han nu var övertygad, »dass diese ganze Reise von vornherein mit der Absicht gestattet wurde, mich nicht wieder reinkommen zu lassen». Att kulturarbetarna i DDR på så bred front öppet tog Biermanns parti, kom för myndigheterna som en pinsam överraskning. »Honecker im Teufelskreis», kommenterar *Der Spiegel.*

Som en väsentlig uppgift för litteraturvetenskapen i DDR framstod efter den åttonde partidagen en receptionsforskning som undersökte »die Art und Weise des Wirkens klassischer Werke heute». (*Zu den Aufgaben der Kultur- und Kunstwissenschaften nach dem VIII. Parteitag der SED. Weimarer Beiträge* 1972, h. 1.) Man fann en vänskaplig dialog mellan författare och litteraturforskare vara ett samhälleligt intresse av vikt; de senare, hette det, hade alltför mycket försummat att ägna sig åt sin samtids litteratur och konst. För en hård attack mot germanistiken stod lyrikern och kritikern Adolf Endler i *Sinn und Form* 1971 (h. 2): »Die Ignoranz durch die Germanistik, die immer noch als eine dürre Gouvernante einen blühenden Garten beschimpft, macht den vollkommenen Abbruch der Beziehungen zwischen Germanisten und Poeten verständlich.» I en följande debatt, förd både i *Sinn und Form* och *Weimarer Beiträge,* fick en rad författare tillfälle att vädra sina aversioner mot litteraturforskarna! Skall man tala om en kris inom germanistiken i DDR får man förlägga den just till dessa uppgörelser vid 1970-talets början; någon riktig motsvarighet till de djupgående och långdragna stridigheterna inom germanistiken i BRD är det emellertid inte fråga om. Anna Seghers besvarade en enkät i *Weimarer Beiträge* 1971 (h. 12)

med dessa kärva ord: »Die Literaturwissenschaft hat mir den Zugang zur Literatur nie erleichtert.» »Die Literaturwissenschaftler der DDR mussten, vermutlich zu ihrer Überraschung, erfahren, dass sie als eine schwer verständliche, für das literarische Leben nicht eben sehr wichtige Sekte von Spezialisten angesehen wurden, die im Fachjargon ihre Sonderprobleme abhandelten.» (P. U. Hohendahl: *Ästhetik und Sozialismus. Zur neueren Literaturtheorie der DDR.* Uppsatsen ingår i boken *Literatur und Literaturtheorie in der DDR* (1976).) Peter Uwe Hohendahl förklarar i den citerade uppsatsen att litteraturteorien i DDR föga motsvarar den bild som kritikerna i väst gärna gör sig av den. Man är ingalunda så avskärmad mot den estetiska debatten i väst som man här föreställer sig. Det är ett förhållande som också manifesteras i ett i *Weimarer Beiträge* 1973 (h. 10) återgivet samtal mellan en rad kända österska litteraturprofessorer, *Zur Entwicklung der marxistisch-leninistischen Literaturwissenschaft.* Som en viktig uppgift betecknas »die direkte Auseinandersetzung mit bürgerlichen Literatur- und Kunstkonzeptionen und ihrer verschiedene theoretischen und methodologischen Grundlagen», men detta ses samtidigt som ett led i den internationella orienteringen. Manfred Naumann pekar på de fruktbara kontakter som togs med franska litteraturforskare på en konferens i maj 1973 till hundraårsminnet av Henri Barbusse's födelse. »Auf dieser Konferenz zeigte sich, dass das Interesse marxistischer und progressiver französischer Literaturwissenschaftler an der Zusammenarbeit mit uns sowohl bei der weiteren Ausarbeitung theoretischer Grundfragen als auch in der literaturgeschichtlichen Forschung und auch auf dem Gebiet der Auseinandersetzung mit Erscheinungen der bürgerlichen Ideologie auf unserem Gebiet ausserordentlich gross ist.» I Frankrike med dess starka kommunistiska parti förefinns bättre förutsättningar än i BRD för ett kulturellt och ideologiskt samgående; i gengäld är ju den tysk-franska språkgränsen forcerbar bara för ett relativt fåtal. Österska skönlitteratur är heller inte mycket översatt till franska. I ett *Pariser Gespräch über die Prosa der DDR,* återgivet i *Sinn und Form* (1976, dec.), hävdar en fransk förlagsman, Jean Tailleur, att orsaken härtill är en felinformation: »dass sich die Kritiker und Verlagslektoren allzu häufig in der BRD-Presse informieren, sich deren Brillen aufsetzen und ihre Vorurteile übernehmen.» I samtalet, vari franska germanister deltog, framhölls emellertid också svårigheten för en läsare utanför DDR att uppfatta alla anspelningar och hänsyftningar i de österska författarnas böcker. »Anderseits besteht die Frage der Bekanntschaft mit der fremden Wirklichkeit auch für andere Länder, die BRD zum Beispiel. Weniger vielleicht. Und doch auch!»

Claude Prévost menade att litteraturen i DDR kännetecknas av »ein Rückzug der Tabus»; »in einer Anzahl von neuen Werken hat der Romanautor die Lösung aller seiner Probleme nicht schon fertig in der Tasche» (Gilbert Badia). J.-P. Barbe talar också han om den snabba övergången »zur einer nichtlinearen Schreibweise», ett mer subjektivt skrivsätt i anslutning såväl till västerländsk modernistisk romankonst som till en återupplivad Jean Paul.

Stefan Heym som för C. Bertelsmann Verlag, München, ställt samman antologin *Auskunft. Neue Prosa aus der DDR* (1974), säger i förordet att han blev överraskad över den bredd och mångfald som de 35 i boken representerade författarna uppvisade i sina bidrag; »jener sozialistische Realismus, der weder sozialistisch noch realistisch war, sondern ein Klischees erzeugender Klischeebegriff, scheint überwunden zu werden, und an seine Stelle tritt ein Realismus, der von Menschen im Sozialismus berichtet [...]» Stefan Heym hör till dem som strax trädde upp och fördömde behandlingen av Wolf Biermann. »Stefan Heym gar trat vors West-Fernsehen, um seine Regierung zur Umkehr zu ermahnen. Die Staatsführung solle ein Zeichen setzen 'von grosser innerer Kraft und von menschlicher Weisheit und von Güte'.» Erich Honecker och SED-ledningen överhuvud har i stället valt att skärpa villkoren för kulturarbetarna i DDR. Die *Zeit* (7 jan. 1977) ger en skrämmande summering av vidtagna repressalier mot författarna. »Ändå är det tydligt att regimen är angelägen om att inte rasera alla broar till de etablerade författarna.» (Gustav Korlén, D.N. 20 jan. 1977.)

Wolf Biermann och Stefan Heym hade båda drabbats av Erich Honeckers bannstråle 1965. I *Bericht des Politbüros* i december samma år framställde han den socialistiska realismens uppgift på följande sätt: »Wir sind selbstverständlich nicht gegen die Darstellung von Konflikten und Widersprüchen, wie sie beim Aufbau des Sozialismus auftreten. Wir sind nicht für eine oberflächliche Widerspieglung der Wirklichkeit. Uns geht es um den parteilichen Standpunkt des Künstlers bei politischen und ästhetischen Bewertung unserer Wirklichkeit und damit auch um sein aktives Mitwirken bei der Darstellung der Konflikte und ihrer Lösungen im Sozialismus.» På nytt aktualiserades i DDR i nuvarande kulturpolitiska krisläge det gamla kravet på Parteilichkeit och Volksverbundenheit. Förvisso agerar emellertid inom SED-ledningen fraktioner med olika målsättning; Erich Honecker – en modig motståndskämpe under nazismen och lägerfånge i Zuchthaus Brandenburg-Gördenberg – företräder själv inte den stalinistiska linjen utan en mer flexibel. Manfred Jäger som i *Deutschland-Archiv* (h. 12, dec. 1976) konstaterar *Das Ende einer Kulturpolitik* (Die Fälle Kunze und Biermann), gör också denna reflexion: »Es wird grosser Anstrengungen auf seiten aller Einsichtigen in der DDR bedürfen, die Trümmer der mutwillig zerstörten Kulturpolitik des Ausgleichs wieder zusammenzufügen.»

[Den socialistiska realismen behandlar jag i en fristående uppsats i en följande årgång av *Samlaren*.]